

תמורות בהנהגה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת-העולם הראשונה

צבי שילוני

מבוא

לכל אורך תקופת מלחמת-העולם הראשונה היתה ירושלים עיר-עורף מרכזית מאחורי קו-החזית, בתחילה לתורכים ולגרמנים ולבסוף – לבריטים. לכן נחסכו ממנה כמעט לחלוטין ההרס והסבל הכרוכים בלחימה חזיתית. אך ההשפעות העקיפות של המלחמה הממושכת גרמו בה, ובכל ארץ-ישראל, למשבר כלכלי ודמוגרפי חמור, בלמו את תנופת התפתחותה, הסבו נזקים רבים בתחומים שונים, גרמו לשינויים ניכרים באוכלוסייתה, במבנה התעסוקה בה ובהרכב הנהגתה. נראה, כי יותר מכל הקהילות בירושלים סבלה מן המשבר הקהילה היהודית, ומצד שני – היא שהתארגנה בצורה היעילה ביותר להקלת הסבל ולהפחתת הנזקים שגרם משבר מלחמת-העולם הראשונה בעיר.

מאמר זה סוקר את השתלשלות הקמתם וקווי-פעולתם של הגופים השונים שפעלו להקלת המשבר, שקמו מקרב יהודי ירושלים, ואת הנסיגות לגבש הנהגה כוללת לקהילה היהודית בעיר שנעשו בתקופת מלחמת-העולם הראשונה.

מיבנה הקהילה היהודית בירושלים עם המשבר

המאפיין העיקרי של מיבנה הקהילה היהודית היה הפיצול הרב והחלוקה למחנות מפורדים ובלתי-מתואמים בפעולתם.

'היישוב הישן' היה מפוצל למספר רב של 'כוללים' (אצל האשכנזים) ו'ועדי עדה' (אצל עדות המזרח), אשר עמלו לגייס כספים לתמיכה בחבריהם, ומצד שני לאפשר להם, אף לכפות עליהם, אורח-חיים מסוים שנתקדש בעיניהם.¹ אך כוחם של אלה היה דל נוכח משימות רחבות-היקף ובניהול מגעים עם השלטונות. לשם כך נתקיימו בקהילה שתי 'מסגרות-על':

* מאמר זה מבוסס על פרק מתוך 'משבר מלחמת העולם הראשונה והשפעתו על המערך העירוני של ירושלים ועל היישוב היהודי בה', חיבור לשם קבלת התואר מוסמך בהדרכת פרופ' י' בן-אריה ופרופ' ש' רייכמן, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א [להלן: שילוני, משבר]. המאמר בודק את תהליך ההתארגנות של התושבים ולא את עבודת הסיוע עצמה בירושלים, נושא בו אני מקווה לדון במקום אחר.

1 אין מעניינו של המאמר להיכנס לעומק הסוגיה של הגדרת 'יישוב ישן' או 'חדש' ומאפייניהם. הכוונה כאן לחלוקה גסה ביותר, על-פי הדימוי המקובל. להרחבת הדיןון ראה: י' ברטל, 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' הדימוי והמציאות', קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 3-19; י' קניאל, 'המונחים "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" בעיני הדור (1882-1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה', שם, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 3-19.

ועד העדה הספרדית

גוף זה, לאחר שנפרדו ממנו בהדרגה במשך המחצית השנייה של המאה הי"ט וראשית המאה הכ' רוב עדות המזרח השונות, שהתארגנו במסגרות לעצמן, נותר בידי למעשה רק הטיפול בענייני העדה הספרדית. יחד עם זאת נשמר בידי כוח-השפעה ניכר גם בעניינים הנוגעים לכלל הקהילה היהודית, שכן הוא העמיד מתוכו, על-פי החוק (ובאישור השלטונות), את החכם באשי — ראש ה'מילת' (קהילה אתנית-דתית מוכרת ומאורגנת) היהודי. החכם באשי היה נציגה הרשמי של הקהילה היהודית כולה כלפי השלטונות, ובתוקף זאת גם הממונה על מירשם התושבים, גביית המסים והעברתם, ושמירת הסדר והחוק. לצרכים אלה הוענקו לו סמכויות נרחבות של מינהל, שיטור וענישה. כמרכזן הקלה הנתינות העות'מאנית, שבה החזיקו רוב בני העדה הספרדית (ועדות המזרח האחרות), וגם ידיעת 'שפות המדינה' — ערבית ותורכית, על מגעו ומשאו של הוועד עם השלטונות. בזכות עובדות אלה נטו עדות המזרח הקטנות להתחבר תחת כנפי הוועד ככל העניינים הדורשים איחוד הכוחות וייצוג כלפי השלטונות. בנוסף לכך, נתן הוועד את חסותו ותמיכתו למוסדות חינוך וסעד אחדים ולבית-החולים 'משגב לדרך' שבעיר העתיקה. אך יכולתו הכלכלית היתה מצומצמת למדי, משום שנהנה רק מחלק מועט מכספי ה'חלוקה' שהגיעו מחוץ-לארץ.²

2 לעניין זה ראה: י' בן-צבי, כתבים, ה — אוכלוסי ארץ-ישראל, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 32, 35; ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות ת"ר-תרמ"א, ירושלים תשכ"ד, עמ' 95 (המראה על הסכם פשרה משנת תקפ"ט שזיכה את האשכנזים ב-101 חלקים מתוך 168 בכספי ה'חלוקה', לעומת 67 חלקים בלבד לספרדים ושאר עדות המזרח). וראה גם: צ' קרגילה, 'לקורות ה'חלוקה' בארץ-ישראל, קתדרה, 20 (תמוז תשמ"א), עמ' 57-76; ב' אפרתי, 'איחוד בין העדות בירושלים: שתי טיוטות ומקור, גלגולו של נוסח', שם, 28 (תמוז תשמ"ג), עמ' 63-72 [להלן: אפרתי, איחוד]. סקירה קצרה של מיכנה הנהגת העדה הספרדית ועדות ירושלים האחרות, נכסיהן ומוסדותיהן בשנה שקדמה לפרץ המלחמה ניתן למצוא אצל: נ"ד פרימן, ספר הזכרון הירושלמי (שנה ראשונה), ירושלים תרע"ג, עמ' 8-13, אך יש לנהוג זהירות רבה במספרי האוכלוסין שהוא מוסר.

כרוז על הכרזת המלחמה, נובמבר 1914

ועד הכללי בני-ישראל³

גוף זה הוקם ב-1866 על-ידי כוללות האשכנזים בירושלים על-מנת לרכז את איסוף כספי ה'חלוקה' מארצות הפזורה היהודית ה'חדשה' (ארצות-הברית, דרום-אפריקה, אוסטרליה ואמריקה הלאטינית) ולתאם את חלוקתם בין הכוללים ה'פרטיים' על-פי מפתח מוסכם. במשך השנים השכילו ממוני ה'וועד הכללי' לרכוש חזקה על אחוזים ניכרים מן הכספים שנאספו על-ידם, שאותם הועידו למפעלים גדולים לטובת הציבור האשכנזי והיהודי כולו, כמו הקמת בתי-חולים, אספקת מזון ומים בעתות-משבר וארגון הגנה עצמית. ה'וועד הכללי' תבע, ואף השיג, הכרה מצד הכוללים ה'פרטיים' כמסגרת לקבלת החלטות ולפעולה בתחום יחסי-החזק של הציבור האשכנזי. עם גידול האוכלוסיה האשכנזית בעיר והתעצמות משאביה, הוא זכה אף בהכרה למעשה מצד השלטונות העות'מאניים בירושלים. כמרכך היו לו קשרים מצוינים עם הקונסולים של מדינות אירופה וארצות-הברית, אשר העניקו חסותם לרוב הציבור האשכנזי שהחזיק בנתינות מדינות מוצאו. תחת חסותו עמדו מוסדות חינוך וסעד רבים ובית-החולים הגדול 'ביקור חולים', והוא הושיט סיוע למוסדות רבים נוספים.³

תועלת מרובה ליישוב הישן ו'החדש' גם יחד הביאו ארגונים וחברות יהודיות שבסיסן היה בארצות-חוץ, אשר פעלו בארץ-ישראל ובירושלים. בולטות בין אלה היו החברות הגדולות לקידום החינוך וההשכלה בקרב היהודים, כמו חברת 'כל ישראל חברים' (אליאנס) שמרכזה בצרפת, אשר הקימה בירושלים 'קרית חינוך' ובה בתי-ספר לבנים ובנות ובתי-מלאכה ללימוד מקצוע; חברת ה'עזרה' (הילפספראין) מגרמניה, שהקימה בעיר בתי-ספר ומוסדות-חינוך מגן-ילדים ועד סמינר למורים; וחברת 'אגודת-אחים' מאנגליה שהפעילה את בית-הספר הגדול לבנות 'אוולינה דה רוטשילד'. חברות אחרות תמכו במפעלי-כריאות, כמו 'למען ציון' מגרמניה ואוסטריה, שהחזיקה בבית-החולים לעיניים של הד"ר טיכו, או 'אגודת הרופאים הגרמנים למען ההיגינה בפלשתינה' שנטלה חלק ביסודו והפעלתו של 'מכון פסטר' למלחמה בכלבת וחקר המחלות בירושלים, ועוד. בכתבי-החינוך שמתעם החברות היהודיות מחוץ-לארץ למדו מדי שנה מאות רבות של תלמידים ירושלמיים, בנים ובנות. מוסדות-הבריאות שירתו את האוכלוסיה היהודית הרחבה. אופיינית למוסדות אלה היתה תחושת הקשר והמחויבות כלפי המדינות ששימשו להן בסיס. כך הונהגו הלימוד בלשון הצרפתית ולימודי תרבות-צרפת במוסדות כ"ח, הלימוד בגרמנית במוסדות חברת ה'עזרה' והלימוד באנגלית בבית-הספר של 'אגודת-אחים'. באופן טבעי נתקבץ חבר המורים והעובדים של כל מוסד בעיקר מקרב נתיני ארץ החסות ודוברי

3 המקור העיקרי לתולדות ועד הכללי כנסת-ישראל ומפעליו הוא הספר שיצא מטעמו - א' הורוץ (עורך), מוסד היסוד, ירושלים תשי"ח (מהדורה שנייה, מורחבת), אך יש לנהוג זהירות רבה בפרטים שהוא מוסר. כמר-כן קיימים ספרי הפרוטוקולים של הנהלת הוועד מאז שנות השמונים למאה ה"ט ואילך, 'ספרי זכרון' של שכונות 'כנסת ישראל' ובתי-הקדש שונים והדין-וחשבון הדי-שנתי המפורט של הכנסות והוצאות הוועד, המכונה 'שמש צדקה' [להלן: 'שמש צדקה'], החל משנות השבעים למאה ה"ט. בתקופת מלחמת-העולם הראשונה השתבש מעט לוח-הזמנים של הופעתו. מאמר מסכם בעניין הכוללים וגם ועד הכללי כנסת ישראל ראה: מ' פרידמן, 'על מבנה הנהגת הציבור והרבנות בישוב הישן האשכנזי', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ירושלים תשל"ג, עמ' 273-288, ובמיוחד עמ' 281 ואילך.

שפתה, וגם ייסוד המוסדות והפיקוח עליהם נעשה במידה זו או אחרת בחסות הקונסוליות המתאימות.⁴

חוגי 'היישוב החדש' בירושלים, ובעיקר בני העלייה השנייה, היו מצומצמים מאוד מבחינה מספרית, אך גילו פעילות נמרצת. הם עמדו בקשר מתמיד עם ההסתדרות הציונית העולמית ועם המשרד הארץ-ישראלי שלה ביפו, ולא נבדלו בהשקפותיהם והלכי-רוחם מן הציבור הציוני בארץ-ישראל כולה. בירושלים היתה להם יד בארגון, הקמה והפעלה של מרכזי תרבות וחברה אחדים, כמו 'בית העם' ובית-הספרים 'מדרש אברבנאל', אף כי לא היתה להם בעלות עליהם. תחום חשוב ביותר בפעילותם היו מפעלי החינוך של 'ועד החינוך העברי', אשר נוסדו במהלכה של 'מלחמת השפות' שהתנהלה במערכת החינוך היהודי הליבראלי בארץ בשנה שקדמה לפרוץ מלחמת-העולם הראשונה. ב'מלחמת השפות' אף נמצא בסיס משותף להזדהות, פעולה משותפת ויצירת קשרי-אחוזה בין הצעירים המשכילים מן העדה הספרדית בירושלים לבין חוגי החלוצים האשכנזים שהגיעו זה לא כבר ממזרח-אירופה.⁵ מוסדות 'ועד החינוך העברי' כללו את כל סולם הגילים — מגניי-ילדים ועד גמנסיה עברית ובית-מדרש למורים, ועליהם נוספו גם בית-הספר לאמנות 'בצלאל', מספר תלמודי-תורה של עדות המזרח ובתי-ספר מקצועיים שקיבלו על עצמם ללמד רק בשפה העברית.⁶

מרדכי בן-הלל הכהן

מבחינה משקית היו מוסדותיהם של כל הארגונים הנ"ל, מן 'היישוב הישן' ו'החדש' כאחד, תלויים בתמיכה מאסיבית ובייבוא הון מארצות-חוץ — אם בכספי ה'חלוקה' ואם בקרנות ההסתדרות הציונית או בחברות היהודיות מחוץ-לארץ.

כאן המקום אף לציין את מצב היחסים של קהילת היהודים בירושלים עם השלטונות העות'מאניים בעיר ערב פרוץ המלחמה: באותם ימים מילא את תפקיד הפחה הצבאי — אותה המישרות הגבוהות ובעלות הסמכויות המרובות ביותר בעיר ובמתצ'רפליק של ירושלים כולו — חבר 'התורכים הצעירים', משכיל ונוח בשם ז'כי ביי, ששאף באמת לקדם את העיר ולפתחה. הוא התרשם מאוד מהשכלתם של היהודים וממרצם בבניין העיר ויצר עמם קשרים נוחים. יהודי ירושלים ציפו ממנו ליחס אוהד,⁷ וכפי שנראה להלן, היה לתקוותיהם על מה להתבסס.

4 על החברות היהודיות לחינוך מחוץ-לארץ ומפעליהן בירושלים עד לפרוץ מלחמת-העולם הראשונה ראה: " בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה התשע-עשרה, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' 354-363, 581-585 ובמקורות שם; א' כהן-רייס, מזכרונות איש ירושלים, ב, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 182 ובמקומות רבים [להלן: כהן-רייס, זכרונות]; " פרס, אלה תולדות בית-ספר להאציל לבית למל בירושלים, ירושלים תרצ"ו, עמ' לו-לו. בנוגע לחברות שתמכו במפעלי-רפואה ראה: " בן-אריה, שם, על-פי מפתח לבתי-החולים השונים, ומקורות שם; " שריון, זכרונות, ירושלים תש"ג [להלן: שריון, זכרונות], עמ' 147-257; א"מ לונץ, לוח ארץ-ישראל לשנת תרע"ג, עמ' סה; שם לשנת תרע"ד, עמ' 178-179; " פרס, מאה שנה בירושלים, ירושלים 1964, עמ' 131-177 [להלן: פרס, ירושלים].

5 'מלחמת השפות' היתה מאבק להנהגת השפה העברית כשפת הלימוד בכל מקצועות ההוראה בבתי-הספר של חב'ת ה'עזרה' היהודית-גרמנית בארץ בשנת 1913. במהלך המאבק פרשו תימכי השפה העברית, ודודו ילין בראשם, ממוסדות ה'עזרה' ויסדו בתי-ספר חדשים משלהם, שאותם העמידו תחת פיקוח 'ועד החינוך העברי' של המשרד הארץ-ישראלי. ל'מלחמת השפות' היו ספיחים שונים, אשר הטביעו חותמם גם על ההתארגנות היהודית להקלת משבר מלחמת-העולם הראשונה בירושלים (וראה להלן).

6 על מוסדות אלה ראה: בן-אריה (לעיל, הערה 4), עמ' 354-356, 582, 585-593 ומקורות שם; " טהון, ארץ ישראל בשנות המלחמה העולמית (דין וחשבון המשרד הארץ ישראלי), יפו תרע"ט (חוברת ברפוס מכונת-כתיבה, 12 עותקים), עמ' 271-272 [להלן: טהון, ארץ ישראל].

7 ראה: א' אלמליח, ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם, ב, ירושלים תרפ"ח, ואילך, עמ' 65 [להלן: אלמליח, 7

מפקדי הצבא העות'מאני בירושלים
בתחילת המלחמה ניצבים בפתח
בית-ספר בטלביה (בשורה הקדמית,
מימין לשמאל, ג'מאל פחה, אנוואר
פחה, גנרל פון שלנדורף)

התפתחות המשבר ומרכיביו

השפעות כלכליות חריפות כתוצאה מפרוץ המלחמה באירופה (28 ביולי 1914 — הכרזת המלחמה של אוסטריה על סרביה), הורגשו בירושלים כבר כעבור ימים ספורים, ובמשך השבועות הבאים הלך והתדרדר המצב במהירות רבה. ניתוק הקשר עם חוץ-לארץ פגע מייד בזרם הכספים ובתנועת הייבוא והייצוא של חסורות. חוק המוראטוריום (תדחית) התורכי על הבנקים, ולאחר-מכן סגירת הבנקים הזרים — גרמו לירידה תלולה ומהירה בערך המטבע התורכי. כתוצאה מכך פחת הביקוש לנכסי-דלא-ניידי ומוצרים בני-קיימא והמוני אדם נשארו מובטלים מעבודה וחסרי-פרנסה. עקב זאת גם ירד ערך הכספים שבידי העיריה, השלטונות ומוסדות-הציבור, ולא היה בידיהם להפעיל את מערכות השירותים העירוניים שהתמוטטו כליל (איסוף אשפה, תיעול-ביוב, מאור, סלילת-דרכים, רפואה, סיעוד, חינוך וכו'). המחסור והרעב מחד גיסא וההרעה במצב ההיגייני מאידך גיסא איפשרו התפשטות מחלות ומגפות בלתי-פוסקות. במקביל, גיוסם של נתינים עות'מאניים לצבא, שהשאירו אחריהם משפחות ללא מפרנס, גרם מצוקה קשה ביותר לציבור. לאחר הצטרפותה הרשמית של תורכיה למלחמה (ראשית נובמבר 1914), יצאה הפקודה לגרש את נתיני הארצות האויבות מן הארץ, ומירושלים גורשו בתוקף צו זה אלפי יהודים נתיני רוסיה, צרפת ואנגליה — בהם רופאים, מתכנים ואישי-ציבור מרכזיים. כמו-כן הוחרמו מיבנים שבבעלות חברות ומיסדרים הרשומים במדינות-אויב, והמוסדות השוכנים בהם חדלו מלהתקיים.

עם הגיעו של ג'מאל פחה, על-מנת לפקד על חזית הדרום התורכית (ראשית דצמבר 1914), הוגברו הגיוס לצבא והחרמת סחורות, תרופות וחומרי-גלם לטובת המאמץ המלחמתי, ובמקביל הורעו היחסים בין היישוב והשלטונות. מאז הלך המצב והורע בהתמדה, תוך התפשטות הרעב והמגפות והתמעטות המשאבים הכלכליים שבידי האוכלוסייה. על אלה נוספו גזירות מטעם השלטונות ומכות-טבע, כמו בצורת וארבה שפגעו אף במעט שנותר.⁸

ההתארגנות להקלת המשבר

הסתמכות על משאבים עצמיים

בתחילה היו הכול שרויים בהלם עקב פרוץ המלחמה והמשבר, אולם גם רבו התקוות כי הכול ייגמר בשלום ובמהרה. התושבים כפרטים והמוסדות השונים השתדלו, בין השאר, להגדיל את המלאי שבידיהם, על-מנת לעבור בשלום את תקופת המשבר. במיוחד אגרו קמח, סוכר וחומרי-דלק.⁹ המוסדות עשו מצידם מאמצים, כל אחד בנפרד, להגביר את זרם הכספים מארצות הגולה בעזרת מערכת השד"רות ואיסוף התרומות הרגילה שלהם.¹⁰ עד מהרה נוכחו הכול לדעת, כי השוק המקומי הולך ומתרוקן מכל סוגי המצרכים, בעוד שצינורות ההעברה המקובלים לכספים מחוץ לארץ מנותקים למעשה. סוף חודש אב וראשית אלול תרע"ד היו שיא לחוסר-אונים וכלבול. בתי מלאכה ועסקים רבים נסגרו, השתררה אבטלה קשה ושכבות נרחבות הגיעו לסף רעב. התמוטטו כל מוסדות התרבות של היישוב החדש וחדלו מלתפקד רבים ממוסדות הסעד ובתי-החוליני היהודיים.¹¹

ניצני התארגנות להקלת המשבר החלו להיראות בציבור היהודי בירושלים כעבור ימים אחדים, ביוזמתן של קבוצות מסוימות ואף יחידים ובתגובה לדרישות דחופות ספציפיות, אך ללא תיאום בין הגופים השונים. ראשונים לפעול היו ההנהלה, המורים והתלמידים בבית-הספר 'בצלאל', שהתלכדו כדי להקים מטבח כללי משותף שיעניק שלוש ארוחות ביום לכל באי המוסד.¹² חשיבותו של צעד זה היתה רבה, גם כדוגמה טובה לעשייה שניתנה בפני התושבים.

ארץ ישראל; מ' בן-הלל הכהן, מלחמת העמים א, ירושלים תרפ"ט-תר"ץ, עמ' 29 [להלן: בן-הלל הכהן, מלחמת העמים]. על זכי ביי, אישיותו ועמדותיו החיוביות ביחס למפעל הציוני ראה בהרחבה: ש' רובינשטיין, ואף על פי כן — משה מלל ויוסף אמוזג הינם 'הרוגי המלכות הראשונים' במאה ה-20: תשובה לפרופ' יוסף נדבה, ירושלים 1984, עמ' 29-31 והפניות שם.

8 על המשבר ומרכיביו ראה בקווים כלליים: נ' ארבל (עורך ראשי) ואחרים, ארץ על סף חורבן, 1914-1918, תל-אביב 1980 [להלן: ארץ על סף חורבן]; ספר תולדות ההגנה, א, תל-אביב תשט"ו [להלן: תולדות ההגנה]. ובמפורט, לגבי ירושלים — שילוני, משבר.

9 ראה, למשל: מ' בלוי, על חומותייך ירושלים (פרקי חיי), בני-ברק תשכ"ח (מהדורה חדשה עם תוספות), עמ' נד, נח, ועוד מקומות [להלן: בלוי, ירושלים].

10 ראה: אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 110; ש' תם, זכרונות מעליהם וישוכם של יהודי תימן בירושלים, ירושלים תש"ל, עמ' 10-21; בלוי, ירושלים, עמ' נד.

11 ראה: אלמליח, ארץ-ישראל, א, עמ' 110, 119-124, 130, 193-194; רחל ינאית בן-צבי, אנו עולים, תל-אביב תשי"ט, עמ' 343-344 [להלן: רחל ינאית, אנו עולים]; פרס, ירושלים, עמ' 136; תולדות ההגנה א (לעיל, הערה 8), עמ' 316, ואחרים.

12 אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 119.

ב-6 באוגוסט נועד להתבצע גיוס ראשון לצבא מקרב היהודים בעלי הנתינות העות'מאנית – רובם מבני עדות המזרח. יום קודם-לכן נפגשו כל המגויסים בבית-הכנסת 'רבן יוחנן בן-זכאי' בעיר העתיקה לשם בירור עניין הבטחת כלכלתן של משפחות המגויסים, ו'אחרי שקלא וטריא ארוכה החליטו להעמיס לע"ע את הדאגה הזאת על אגדת "מחזיקי אנשי-חיל" שנוסדה אז. אחדים מטובי העיר קבלו לתת לאגדה זו את עזרתם ולדאוג לכל מה שנוגע לצעירים היהודים הקרואים אל תחת הדגל.¹³

העדה האשכנזית מצידה הקימה באותם ימים את 'ועד התיאום עם הצבא', שהורכב מנציגי 'ועד הכללי כנסת ישראל' ומנהיגי הישיבות. ועד זה עמד על זכויותיהם של תלמידי-חכמים ומורים להיפטר מן השירות בצבא וכן דאג במידת-האפשר למגויסים ולמשפחותיהם.¹⁴

התפתחות נמרצת חלה בנושא ההזנה: בראשית אלול יסדו צעירים ממשכילי ירושלים 'בתי-לחם ותה' לציבור הרחב ב'בית העם' שבזכרון משה ובבית-הכנסת 'בית יבנה'. במוסדות אלה, שתוכננו עבור עשרות בודדות של מחוסרי-אמצעים, ניזונו כעבור ימים אחדים מאות אנשים, ובמהרה עלה מספרם לחמש-מאות ביום. במקביל, הוקמו 'בתי-לחם ותה' מטעמם של צעירים מן העדה החרדית האשכנזית בעיר העתיקה, במאה שערים ובשכונת כנסת-ישראל. גם כאן עלה מידי יום מספר הנוקקים לכל אחד מהם למאות רבות. איסוף כספים וגם צורכי-מאכל עבור מוסדות אלה נעשה בידי מתנדבים, אשר סוככו בזוגות בין בתי העיר ופנו אל התושבים. נראה, כי ההיענות היתה רבה, עד כי ניתן היה להוסיף במוסדות אלה גם תבשיל חם בחול ובשבתות.¹⁵

'ועדה למען הקמת בית תבשיל לשלוש ארוחות ביום עבור תלמידי בתי-הספר של "ועד החינוך העברי" נוסדה על-ידי נשים ירושלמיות מן "היישוב החדש", בראשות הגבירות ילין, פנצובר, מיוחס ונפך'.¹⁶

'בתי-הלחם והתה' גם הביאו להקמת הגוף הארגוני הראשון – 'ועדת המחיה' – שעסק בתיאומה של עבודת הסיוע והרחבתה לתחומים נוספים. ועדה זו הוקמה בראשית אלול תרע"ד על-ידי עסקנים מחוגי 'היישוב החדש', משכילים מתונים וצעירי העדה הספרדית, והתארגנה כדוגמת אחרתה הבכירה ביפו. הוחלט לתאם את הפעולות עם הוועדה הכספית שהוקמה ביפו במטרה להשיג אמצעים מחוץ-לארץ ולהצטרף לארגון ארצי בהנהגת המשרד הארץ-ישראלי ובנק אפ"ק. 'ועדת המחיה' נטלה על עצמה לטפל ב'בתי-הלחם והתה' של 'היישוב החדש', להשיג חיטה ולסדר מחסנים לקמח וצורכי-אוכל שונים. הוקמה גם ועדת-מישנה לענייני אשראי, שתבוא בדברים עם בנק אפ"ק בעניין זה, כדי לאפשר יצירת תעסוקה לפועלים.¹⁷ בכך הותווה קו הפעולה שאפיין את המאמצים להקלת המשבר מצד 'היישוב החדש' לכל אורך המלחמה: המאמץ ליצירת מקומות-תעסוקה שיאפשרו לאנשים לקבל שכר תמורת עבודתם ולמנוע מהם את ההשפלה שבקבצנות. תמיכה כחינם ניתנה רק במקרי-חירום, לנוקקים ביותר.

13 שם, שם. ראה גם: החרות, ו, גליון רמ"ז (י"ד אב תרע"ד), עמ' 1.

14 אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 126.

15 שם, עמ' 122-125; א"מ לונן, לוח ארץ-ישראל לשנות תרע"ה-תרע"ו, עמ' 256; המשביר, הרצאה מפרטת לפעולות ועד הסיוע ועד המכולת היהודית האמריקנית ע"י האניה 'זולקן' בשנת תרע"ה, הוצאת ועד המכלת, ירושלים תרע"ו, עמ' 14 [להלן: המשביר], ואחרים.

16 אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 124.

17 שם, עמ' 123-124.

ענף נוסף של פעילות 'ועדת-המחיה' היה תמיכת 'עניים צנועים' על-ידי הבאת מזון ומצרכים לביתם בהצנע.¹⁸

ביום ד' באלול תרע"ד (27.8.1914) נוסד גוף ראשון בעל אופי כלל-עירוני של יהודי העיר. באספה שהתקיימה במלון 'אמדורסקי', השתתפו סוחרים, בעלי-בתים ובעלי מגרשים ונחלאות שונים מכל חוגי הקהילה.

מר דוד ילין באר לנאספים את תכלית קריאת האספה, הקריא מכתב שנתקבל מיפו, מהועדה המתמדת המסדרת את עניני הצבור בשעת משבר, ובו תכנית שלמה של עבודה. אחרי כרוז המצב בירושלים באו הנאספים לידי הסכמה, כי נחוץ ליסד בירושלם חברת-מניות בהון של מאה אלף פרנק... על יסוד ההון הזה תעזר החברה לסוחרים מן החוץ, תסדר את עניני האשראי לעיר, תפתח לומברד [בית-עבוט] למשכונות, תביא חטים וצרכי אכל אחרים, תפתח מחסנים, מאפיות וכו'. באותו מעמד נרשמו מניות על סכום של 31 אלף פרנק.¹⁹

החברה החדשה כונתה 'אגודת הסוחרים בירושלם', ובתכנית העבודה שלה נקבע, כי תעמוד בקשר עם בנק אפ"ק בתור מעניק-אשראי ראשי; תכריח במידת האפשר את סוחר ירושלים לכבד את ההמחאות של בנק אפ"ק; תפיץ שטרות של בנק זה בערכים נמוכים, על-מנת להתגבר על המחסור במטבעות ובכסף קטן;²⁰ תייסד קופת-הלוואה לסוחרים קטנים, חנוונים, פועלים וכו' — כנגד ערבות בטוחה של משכונות, ניירות-ערך וסחורה; תפעל לחיפוש מקומות-עבודה ויצירתם עבור פועלים ובעלי-מלאכה; ולבסוף, תייסד 'ועד לסידור התמיכה', אשר יפקח על בתי-תבשיל בעיר. כולה, יגבה מסים מן התושבים ויבקש פתרונות נוספים ביחד עם 'הוועד להקלת המשבר' ביפו. ב'ועד לסידור התמיכה' יינתן ייצוג לכל המוסדות ולכל הכוללים שבירושלים.²¹

מתכנית העבודה של 'אגודת הסוחרים בירושלם' עולה, כי היא קיבלה על עצמה את כל העקרונות וקווי הפעולה שהיתוו אנשי 'היישוב החדש' ב'ועדת המחיה' שלהם, היינו: קבלת תמיכה בחינם היא דבר משפיל, לעתים משחית, ועדיף ליצור מקורות-תעסוקה לבעלי כושר העבודה, אפילו במסגרת 'עבודות יזומות'. אם אין מנוס ממתן כספים, הרי עקרונית עדיפה נתינתם בהלוואה, על-מנת להחזיר לאחר המלחמה, דבר שיעניק למקבל תחושת אחריות וזקיפות-קומה, תחת שירגיש עצמו כקבוצן.²² תמיכות בחינם ניתנו רק במקרים של צורך דחוף ביותר.

בנוסף לכך קבע ה'מצע' של 'אגודת הסוחרים בירושלם' את הקשר האמיץ שבין 'הוועד לסידור התמיכה' בירושלים לבין בנק אפ"ק, 'הוועד להקלת המשבר' ביפו והמשרד הארץ-ישראלי של

18 שם, עמ' 123. 'עניים צנועים' — כינוי מקובל לאנשים שהיו בעלי אמצעים ומעמד בחברה עד לפני זמן קצר, והתרוששו. בין אלה היו רבנים, מורים, סוחרים ועסקנים שהעדיפו להסתגר בביתם ולסבול חרפת-רעב, ובלבד שלא לחשוף את קלונם בציבור. מקובל היה על כל חלקי הקהילה היהודית בירושלים, כי יש לתמוך בהם מבלי לפגוע בכבודם.

19 אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 127.

20 אין זה המקום לפרט את פעולות בנק אפ"ק לשמירת קיומו, להקלת המשבר ולתמיכה ביישוב היהודי בירושלים ובארץ-ישראל כולה בשנות המלחמה. לעניין זה ראה: ספר היובל לבנק לאומי, תל-אביב 1953; ג' גרוס ואחרים, בנקאי לאומה בהתחדשותה: תולדות בנק לאומי לישראל, א, רמת-גן 1977, עמ' 95-98 והפניות שם.

21 אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 127-128.

22 עקרונות וקווי-פעולה אלה באו לידי ניסוח מלא ובהיר במכתבו של דוד ילין אל הרב מ' גרונואלד בווינה מיום ה' באלול תרע"ה, כתבי דוד ילין, ה, אגרות (ב), ירושלים תשל"ו, עמ' 62-63 [להלן: ילין, אגרות].

ההסתדרות הציונית. עקרונות וקווי-פעולה אלה נשמרו על-ידי כל הוועדים המרכזיים להקלת המשבר שקמו בירושלים עד לסיום המלחמה (וראה להלן).

בינתיים עלו יוזמות חדשות מצד קבוצות וחוגים שונים באוכלוסייה. כך, למשל, הוקמה ביום י"ט באלול תרע"ד (11.9.1914) 'הסתדרות הפועלים והאומנים בירושלים', ביוזמתם של חברי 'פועלי ציון'. הללו בחרו מתוכם ועד-פועל בן שישה חברים, שנטל על עצמו לייסד לישיבת-תעסוקה, לערוך מיפקד של הפועלים והאומנים היהודים, לארגן עזרה רפואית לחברי האגודה וליצור קשר עם ארגוני הפועלים בפרו.²³

במקביל להשתתפותם בגופים המרכזיים של 'אגודת הסוחרים' והוועד לסידור התמיכה בירושלים, הוסיפו חוגי האורתודוכסיה האשכנזית לפעול גם בנפרד, באמצעות הכלים המסורתיים שבידיהם – חברות-הצדקה והנהלות הכוללים. מכל אלה הגדיל לעשות 'ועד הכללי כנסת ישראל'. כפי שכבר צוין, הצליח ועד זה לרכז בידיו בשנים הקודמות למלחמה אמצעים בלתי-מבוטלים שאותם הקדיש לפעולות נחוצות עבור הציבור כולו. מאחר שארצות-הברית – המקור העיקרי לכספים שהגיעו לוועד הכללי – נשארה מחוץ למעגל המלחמה, יכול היה הוועד לבטוח בעתידו הכלכלי. לאור זאת, לא היססו מנהיגיו לנהל פעולות-סיוע בקנה-מידה נרחב, אף מעבר לאמצעים הנוכחיים שהיו תחת ידיהם. הדבר התבטא בתכנית עבודתם ובמעשים. הם חתמו על חוזים עם אופים אחדים להמצאת לחם בכמות מסוימת מידי שבוע, לכל ימות החורף, וחלוקתו לעניים המדוכאים והרעבים ביותר.²⁴ כך חולקו בתשעת החודשים הראשונים למלחמה (אב תרע"ד-אייר תרע"ה) למעלה מששים ושלשה אלף ככרות-לחם לנצרכים מטעם 'ועד הכללי כנסת ישראל'; הוא גם תמך ב'בתי הלחם והתה' שהוקמו ביוזמה עצמית של חוגים חרדיים כבר בראשית המשבר וסייע בתמיכת 'עניים צנועים'. כמו-כן קיים הוועד חלוקת קמח לעניים, תמך במענק שבועי במשפחות המגויסים (האשכנזים), השתתף במימון ה'התעת'מנות' (ראה להלן) וסייע ליהודים עניים שנאלצו לעזוב את הארץ בשל אבדן פרנסתם, ברכישת כרטיסי-נסיעה והוצאות הדרך. למטרות אלה הוציא הוועד בתשעת החודשים האמורים כארבעים אלף פרנק.²⁵ שבחים רבים לפעולת 'ועד הכללי כנסת ישראל' באותם חודשים הרעופים גם חוגים שלא היו כה מקורבים אליו, ולעתים אף נמנו עם מבקריו.²⁶ יחד עם זאת יש לציין, כי בתכנית עבודתו של הוועד הכללי לא נזכרו אף ברמז סעיפים, כמו יצירת מקורות-תעסוקה או עידוד התושבים לפרנס את עצמם בעבודה ומלאכה.

ההתפתחות החריפה של המשבר רוששה במהירות חוגים נרחבים של האוכלוסייה, וכך הפכו רבים מאלה שנמנו בתחילה עם התורמים, לנזקקים. המשאבים שבידי הציבור והמוסדות אזלו כליל, ותוך פחות מחודשיים מאז הוחל בעבודת הסיוע העצמי עמדו 'בתי-הלחם והתה' וכל מערכת הסיוע בפני סכנת התמוטטות מוחלטת. מעתה יכולים היו יהודי ירושלים רק לקוות ולהתפלל לעזרה שתבוא מבחוץ.

23 אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 129-130.

24 'שמש צדקה', חוברת לד-לה לשנים תרע"ג-תרע"ד, מבוא.

25 'ידי ילין', לפי-שעה: קבץ לעניני השעה, א (יצאו שש חוברות, כולן בתרע"ו), עמ' 33-34 [להלן: לפי שעה].

26 ראה למשל: א"מ לונץ, לוח ארץ-ישראל לשנות תרע"ה-תרע"ו, עמ' 256; אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 125.

ואכן, רווח והצלחה עמדו להם מן 'הכספים האמריקניים' שהחלו להגיע ארצה ברגע הקריטי ביותר, ובסוף חודש תשרי תרע"ה עברו 'בתי-הלחם והתה' ושאר גורמי הסיוע מידי הגופים הוולונטאריים שהקימו יהודי ירושלים בכוחות עצמם, לחסות 'ועד העזרה האמריקאית' שמונה אז מטעמם של תורמי הכספים באמריקה.²⁷ ניתן לסכם ולומר, כי בשלב הראשון למשבר מלחמת-העולם הראשונה בירושלים יזמו יהודי העיר את מפעלי הסיוע ותמכו בהם באמצעיהם. יוזמה זו, שנשאה בתחילה אופי ספונטאני ובאה מצדם של מוסדות, ארגונים, קבוצות ואף יחידים במטרה לפתור בעיות דוחקות ספציפיות, הלכה וקיבלה בהדרגה אופי כולל ומתואם יותר, תוך הרחבת הבסיס הפוליטי-חברתי שעמד מאחורי הגוף המארגן המרכזי.

הקבוצה הנמרצת ביותר בעבודת ההתארגנות צמחה מקרב אנשי 'היישוב החדש' וחוגים משכילים מן העדה הספרדית. בראשם התבלט מלכתחילה דוד ילין כדמות כאריזמטית מאחדת, ובהנהגתו נוסדו 'אגודת הסוחרים בירושלים' ו'הוועד לסידור התמיכה' שנגזר ממנה. עקרונותיה של קבוצה מנהיגה זו נתקבלו כבסיס לפעולתו של גוף הסיוע המרכזי, ובעיקר יצירת תעסוקה ומתן שכר תמורת עבודה, והקשר ההדוק עם בנק אפ"ק והמשרד הארץ-ישראלי.

'ועד העדה הספרדית' ועסקניה וכן סוחרים ומשכילים מתונים נתנו ברכתם ושיתפו פעולה עם ההנהגה שהתגבשה בראש מיפעל הסיוע העצמי. לעומת זאת, הצטרפות החוגים האשכנזיים החרדיים היתה מסויגת למדי, והם העדיפו לפעול במסגרות שלהם ועל-סמך משאביהם הם, בנפרד מן ההתארגנות הכללית ועל-פי עקרונותיהם המסורתיים.

דוד ילין

'ועד ההתעת'מנות'

עם הצטרפותה של תורכיה למלחמה פורסמו צווי הגירוש מן הארץ לכל נתיני הממשלות הלוחמות בה — רוסיה, צרפת, בריטניה וסרביה. משמעותה של גזירה זו היתה חריפה במיוחד לגבי יהודי ירושלים, שעשרות-אלפים מהם החזיקו בנתינות זרה.²⁸ אך סערת הרוחות שקמה בעולם היהודי, משני עברי החזית, והתערבות שגרירי גרמניה וארצות-הברית אצל ממשלת קושטא הביאו לשינוי מסוים בעמדתה, והיא הניחה ליהודי ארץ-ישראל את הברירה — להתעת'מן, או לעזוב את הארץ.²⁹

מייד עם היוודע דבר 'ברירת ההתעת'מנות' בירושלים הוקם בעיר 'ועד ההתעת'מנות'. בראש הוועד עמד דוד ילין, והיו בו נציגי הפועלים-החלוצים בירושלים — יצחק בן-צבי ודוד בן-גוריון, ועסקנים מן העדה הספרדית ומן 'הוועד הכללי' של האשכנזים.³⁰ החכם באשי, הרב שלמה פרנקו,

27 לונץ, שם, עמ' 257; אלמליח, שם, שם; לפי שעה, א, עמ' 49.
 28 דיון מפורט על בעיית הנתינות הזרה בקרב יהודי ירושלים ומספרי המגורשים ראה אצל שילוני, משבר, עמ' 3-5, 308-311 ומקורות שם.
 29 אלמליח, ארץ ישראל, ב, עמ' 9; א' דיינארד, מלחמת תוגרמה בארץ ישראל, סט. לואיס תרפ"ו, עמ' 46-47 [להלן: דיינארד]; תולדות ההגנה (לעיל, הערה 8), עמ' 325; רחל ינאית, אנו עולים, עמ' 343 ואחרים. להתעת'מן פירושו לקבל את האזרחות העות'מאנית תוך ויתור על כל נתינות אחרת.
 30 ההרכב המלא של 'ועד ההתעת'מנות', לפי אברהם אלמליח (ארץ ישראל, ב, עמ' 15-16): דוד ילין, אלברט ענתכי, פר' בוריס שיץ, ד"ר א' מזיא, נחמן בטיטו, זליג לידר, נחום צבי יפה, זרבל, י. בן-צבי, ד. בן-גוריון, צבי חפץ, ד"ר שמעוני-מקלר, יוסף אלישר, קוקיא, יוסף חי פניזיל. כמורכב הוא מציין שם את תמיכתו הבלתי-מסויגת של אליעזר בן-יהודה בוועד.

אברהם אלמליח

נתן חסותו למפעל ההתעת'מנות, ואף התיר לו להתמקם במשרדי הרבנות הראשית. אספה ראשונה של הוועד נתקיימה ביום שבת, כ"ה בחשוון תרע"ה.³¹ יועד ההתעת'מנות נטל על עצמו לעודד את התושבים היהודים המחזיקים בנתינות זרה להתעת'מן, על-מנת למנוע את גירושם מן הארץ. הוא אף סייע להם לסדר את הניירות ושילם עבור רבים מהם את סכום האגרה שנדרש עבור שינוי אזורות.

בהמליצם בפני היהודים לקבל עליהם את הנתינות העות'מאנית, קשרו חברי יועד ההתעת'מנות את גורלם בגורל תורכיה, וגם טענו לצדקת עניינה של זו במלחמה. בנוסף להנהגת יתנועת ההתעת'מנות הם עסקו בתעמולה נמרצת ל'השתלבות' היהודים בחיי הממלכה על-ידי מעשי-התנדבות והתגייסות לצבא התורכי. בכך קיוו בוודאי לרכוש את אמונה של ממשלת קושטא בנאמנות היישוב היהודי (והציוני) בארץ-ישראל לשלטונה, וברצונו לשמור על שלמות האימפריה; כן קיוו, שעל-ידי כך תיווצר מערכת-יחסים נוחה בין היישוב היהודי לשלטונות, שאולי אף תביא לנכונות להעניק שוויון-זכויות ליהודים בתורכיה. אך כמה ממנהגי יועד ההתעת'מנות, מחוגי 'היישוב החדש' לא הסתפקו בייעוד הראשוני שלשמו הוקם ועד זה, ובהשפעת ההצלחה הרבה של המיפעל בימים הראשונים והרושם שעשתה ההתעת'מנות-מרצון של אלפי יהודים על השלטונות, החלו ליוזם מפעלים נוספים, והפעם בתחום יחסי החוץ של הציבור היהודי כולו.

את יוזמתו הראשונה היפנה יועד ההתעת'מנות כלפי הערבים המוסלמים תושבי ירושלים, בתקווה להגיע לדר-שיח והחלפת-דעות עמם, ולשכך את המתחיות שנוצרה על רקע אינטרסים לאומיים מנוגדים. אף המושל הצבאי התורכי של ירושלים באותם ימים — קולונל ז'פי ביי — נתן את ברכתו לנסיון ההתקרבות הזה. אספה משותפת ליהודים ומוסלמים התקיימה ביום ו' בכסלו תרע"ה בבית-המדרש למורים העברי בירושלים. מסביב לשולחן הנשיאות ישבו כל גדולי היהודים בירושלים, מ'היישוב הישן' ו'החדש', ובאי-כוח המוסלמים.³²

יושב-ראש האספה היה אליעזר בן-יהודה, אשר ציין, בנאום הפתיחה שנשא, את הקירבה שבין העמים כמוצא ובלשון, ואת התועלת הרבה שיוכלו להפיק מחיים בצוותא. אך נראה, שנואמי הצד הערבי לא היו תמימי-דעים עמו, דבר העולה בבירור מתוך השורות שרשם אברהם אלמליח: אחרי נאום בן-יהודה עלה השיח עבד אלקדר אלמוזהר על הבימה... הוא דבר על אופן ההתקרבות בין היהודים והערבים ויראה את הדרכים שצריכים ללכת בהם בכדי להשיג את מטרת האחדות הזאת. זו היתה הפעם הראשונה בא"י שנשמעו מפי נואם ערבי דברים שבעיקרם היו אמנם עתיקים, אך ברורים וגלויים באסיפה פומבית לפני היהודים. הוא נגע בשאלות הציוניות, קניית קרקעות, התעת'מנות ושאלת-השפות. ערכה של האספה ההיא היה בזה שהיא היתה הפגישה הרשמית הראשונה של שני העמים השכנים... הנואמים הערבים דברו בלי כחל ופרכוס מה שהיה עם לבם, ויחד עם הבעת רגשי ידידותם והערצתם ליהודים, השמיעו הרבה דברים שצרמו את האזן בזרותם והתנגדותם

31 אלמליח, ארץ ישראל, ב, עמ' 8-9, 15-16; רחל-ינאית, אנו עולים, עמ' 347.
 32 אלמליח, שם, עמ' 65. על יחסו החיובי של ז'פי ביי לנושא קירוב הלבבות בין היהודים למוסלמים מעיד גם מרדכי בן-הלל הכהן, המוסר (מלחמת העמים, א, עמ' 29), כי בכ"א בחשוון תרע"ה נאם ז'פי ביי בפני נכבדי הערבים כיפו על דבר קירוב השלום הפנימי בין שתי הקהילות, החיוני לנצחון.

לישראל, אבל זו היתה האספה הראשונה, שאחריה היתה צריכה לבוא שורה של אספות אחרות כדי לברר וללבן את כל הדברים.³³

יומיים לאחר אותה אספת-התקרבות בין יהודים למוסלמים החל 'ועד ההתעת'מנות' במיפעל חדש, וגם כאן בלט תפקידו של המושל הצבאי זכי ביי: 'עפ"י יזמתו של המפקד הצבאי בירושלם זכי ביי נתיסדה בעיר זו ביום ח' כסלו תרע"ה חברת "הסהר האדום" והמפקד קרא אליו אחדים מהרופאים והחובשות שבירושלם וגם את הרופאים היהודים.³⁴

דוד ילין וחבריו לא איחרו להצטרף ב'מחווה פטריוטית' גם ליוזמה זו:

ועד ההתעתמנות החליט עוד, לסדר בירושלם סניף עברי לחברת ה'סהר האדום' [ההדגשה שלי, צ"ש] שבראשו יעמד הרופא ד"ר מזיא... הצעתו של המפקד הצבאי אל הד"ר מזיא להקריא שעורים על הטיפול בפצועים בבית-החולים הרוסי נתקבלה ויצאה לפעל.³⁵

המיבצע הבא של 'ועד ההתעת'מנות' היה קשור במעברם של ראשוני הגייסות התורכיים שירדו אל חזית-סיני דרך ירושלים. הזדמנות זו נוצלה היטב בידי הוועד לשם עריכת הפגנת-הזדהות נלהבת עם מטרתיה וצעדיה של תורכיה, תוך שיתוף שדרות רחבות מכל חלקי הקהילה היהודית שבעיר. תהלוכה חגיגית וקבלת-פנים התקיימו ביום ו', א' בטבת תרע"ה, עם כניסת הגדודים התורכיים לירושלים. מצד היהודים נטלו בהן חלק תלמידי כל מוסדות החינוך בעיר — בתי-ספר ותלמודי-תורה — ובראשם חברי אגודת 'המכבי' בתלבושתם המיוחדת וחברי 'הסהר האדום העברי' שענדו סרטי-שווול. המפקד העליון עבר בשער-הכבוד המפואר שהקימו היהודים בסמוך לשער-יפו, נפגש עם ראשי הקהילה — ספרדים ואשכנזים, שמע ברכות ונאומים ונתכבד בשי — מגילת ברכה בנרות-יק-כסף מעבודת 'בצלאל'. הפגנה זאת השאירה רושם רב על כל רואיה.³⁶

לשיא פעולתו הגיע 'ועד ההתעת'מנות' בנסיון להקים 'מליציה יהודית', ולהשיג בכך הכרה מאת הממשלה לכוחות יהודיים חמושים שיגנו על האוכלוסיה והרכוש היהודיים בירושלים ובכל רחבי-הארץ. ושוב היה זה המושל-הצבאי זכי ביי שבחסותו הועלה הנושא על הפרק: 'בסוף חודש כסלו תרע"ה נקראה אספה מיוחדת תחת נשיאות פחת ירושלים ומועצת העיריה הירושלמית בשביל לסדר הגנה משותפת מתושבי הערים והכפרים לשמירת הארץ...³⁷ 'ועד ההתעת'מנות' קפץ על מציאה זו כמוצא שלל רב והחל מייד בגיוס מתנדבים:

... ובאספה שהיתה לו ביום חמישי כ"ט כסלו תרע"ה החליט לסדר את השתתפות היהודים המתנדבים בהגנה הלאומית, לקרא מתנדבים יהודים להגנת העיר, ואחרי גמר רשימת המתנדבים ימסר את הרשימה לממשלה, בכדי שזו תאחז באמצעים הנחוצים לאמן את המתנדבים ולהרגילם בשרות ההגנה. ועד ההתעתמנות החליט ליסד עלייד

ד"ר אהרון מאיר מזיא

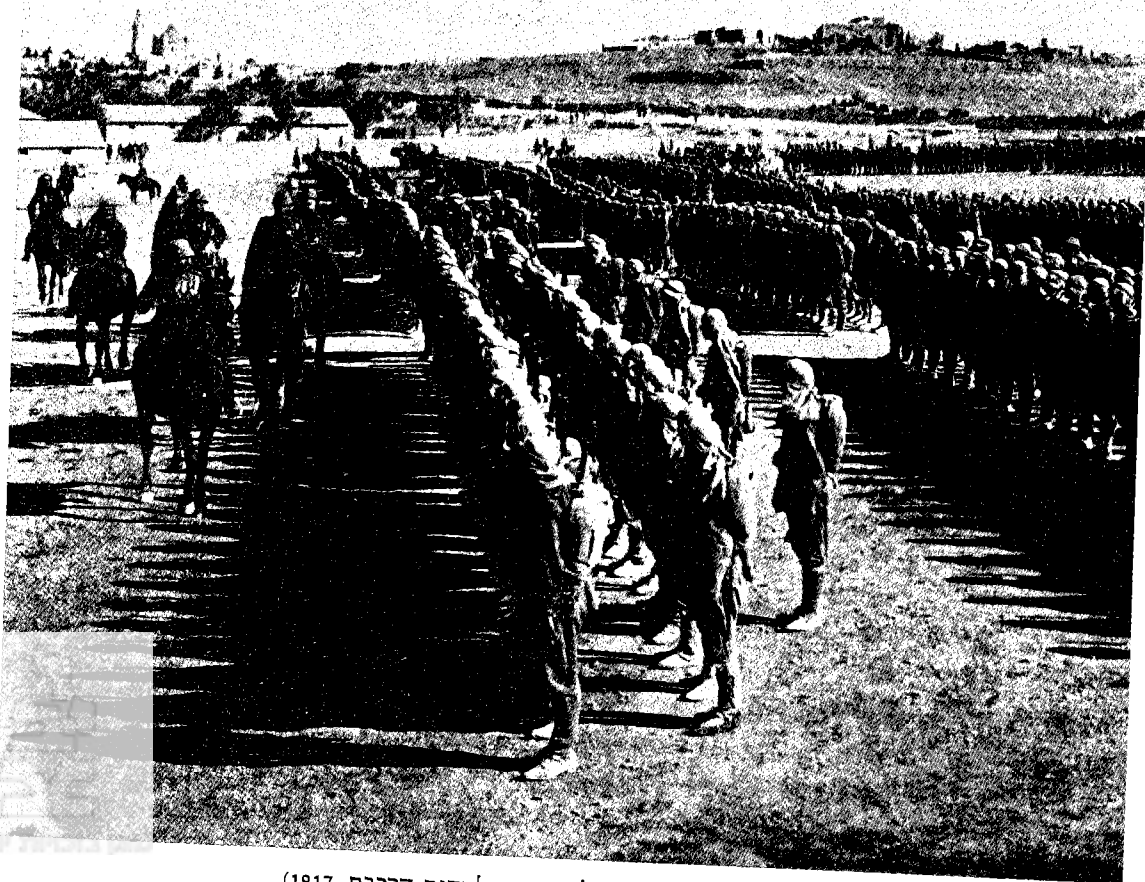
33 אלמליח, שם, ב, עמ' 66-67.

34 שם, עמ' 69.

35 שם, עמ' 69-67.

36 שם, עמ' 70-73. על הקמת שער-הכבוד הזה והמתנות ראה גם: ב' שץ, ירושלים הכנויה — חלום בהקץ, ירושלים תרפ"ד, עמ' 19.

37 אלמליח, ארץ ישראל, ב, עמ' 67.

גימאל פחה סוקר גייסות בטרם צאתם לחזית (דרום-ירושלים, סמוך לתחנת הרכבת, 1917)

משרד החכם באשי ועדה מיוחדת למדור ההגנה העממית. לועדה זו נבחרו האדונים: א.
 ענתבי, י. כן-צבי, כן-גוריון, זרובבל ואביעזר ילין.³⁸
 ורחל ינאית כן-צבי מספרת בזכרונותיה:
 מתוך דאגה לבטחון העלינו רעיון המיליציה העממית. שאפנו למלא באורח רשמי
 [ההדגשה שלי, צ"ש] תפקידי השמירה בירושלים ובמושבות. קיווינו כי המתנדבים
 למיליציה יאושרו על-ידי הממשלה ויצויידו בנשק... אותה שעה האמנו אפילו
 באפשרות של ארגון מיליציה משותפת לנו ולערבים... אך עד מהרה הוכרר שהערבים
 מתכוונים להקים מיליציה נפרדת משלהם.³⁹

71

38 שם, שם.

39 רחל ינאית, אנו עולים, עמ' 347-348. ראה גם: הנ"ל, 'בימי מלחמת העולם הראשונה', ספר השומר, ב: דברי חברים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 157 [להלן: רחל ינאית, ספר השומר].

יצחק בן-צבי מספר, כי קבוצת המתנדבים היהודים למיליציה העממית מנתה כארבעים איש, והם נתקבלו בתחילה ברצון על-ידי מפקדת הצבא התורכי המקומית (קרי: זכי ביי). רוב המתנדבים היו מאנשי העלייה השנייה, ובעיקר מחברי 'פועלי ציון' בירושלים, בהם בן-צבי, בן-גוריון, זרובבל ואחרים. 'אולם זמן מה אחרי ההתנדבות הזאת הגיעה פקודה שלא לקבל את היהודים...'⁴⁰ לפי מקור אחד, אף החלו המתנדבים היהודים באימונים צבאיים ב'מגרש הרוסים' בירושלים, אך הללו נפסקו עם הגעתו של ג'מאל פחה, מפקד חזית הדרום התורכית לעיר.⁴¹

לא ברור, אם קבעו לעצמם ילין, ענתבי, בן-צבי ובן-גוריון מטרות מוגדרות מראש, או שמא רק נהו אחר ההזדמנות לשפר את יחסי היהודים עם כל הגורמים הסובכים אותם, תוך הפגנת יוזמה נמרצת; אך ברור, כי הם פעלו להקמת 'גופים עבריים', המוכרים בחוק בתור שכאלה, כמו 'סניף עברי לסהר האדום התורכי' ו'מיליציה יהודית'; ויש לשער, כי גם קיוו להשיג הכרה בהם עצמם — הן מצד השלטונות והן מצד הציבור היהודי — כנציגיו המוסמכים.

נציגי 'היישוב הישן' האשכנזי, לעומת זאת, הסתייגו ממגמתם זו של אנשי 'היישוב החדש' ודבקו במטרתו המקורית של 'ועד ההתעת'מנות' — להקל על התעת'מנות יהודים נתיני-חוץ. כך הם השתתפו בצורה פאסיבית כלבד במיפגש ההתקרבות היהודי-מוסלמי ובקבלת-הפנים לגייסות התורכיים ונעדרו לגמרי מ'הגופים העבריים' — 'סניף הסהר האדום' ו'המיליציה'. מובן מאליו, כי לא היה להם כל עניין בגיבוש הנהגה חלופה לקהילה היהודית, ודאי שלא בהנהגת חוגים מן 'היישוב החדש', ובלי ספק עמדו יחסי הסיעות בוועד ועצם קיומו בפני משבר.

מכל מקום, הקץ ל'ועד ההתעת'מנות' בא עוד קודם שהיה הסיפק בידו להתפרק מכוח המתחזים הפנימיים שנוצרו בו. נראה כי בנסיון להתחמש בנשק עוררו חברי הוועד את חשדותיו וזעמו של ג'מאל פחה, או שמא השתנתה דעתו על הציונות ועל היהודים בהשפעת יועציו, והוא פתח במסע גזירות ומשפטים כנגד ראשי היישוב הציוני בארץ. הנסיון להקים 'מיליציה עממית יהודית' נקטע באחת, ממש כשם שנפסק בעודו באיבו נסיון ההתקרבות בין יהודים למוסלמים, כאשר נעצרו ב-12 בפברואר 1915 יצחק בן-צבי ודוד בן-גוריון, מן הפעילים ביותר בוועד, וצירגירוש מן הארץ הוצא נגדם. צו זה בוצע אמנם רק כחודש מאוחר יותר,⁴² אך 'ועד ההתעת'מנות' התפרק מייד לאחר מעצרים של השניים ולא שב עוד לפעול.

מעתה הלכו היחסים שבין הקהילה היהודית בירושלים (ובארץ כולה) לבין השלטונות והתדרדרו במהירות. זכי ביי הורחק ממישרתו כמושל הצבאי של הפלך, ואילו הכוחות התורכיים ספגו את מפתם הראשונה בסיני. התנאים המיוחדים שיצרו את התקוות, שבאו לידי ביטוי בפעולות 'ועד ההתעת'מנות' — היינו אופטימיות לגבי סיכוייה של תורכיה במלחמה מחד וסוכלנות וליברליות מצד נציגה העליון של הממשלה העות'מאנית בירושלים מאידך — תנאים אלה חלפו ללא שוב. בכך גם אבד הסיכוי להקים בזמן קרוב גוף מייצג חדש לכלל הציבור היהודי בארץ-ישראל, שמהותו ומטרותיו תהיינה לאומיות-מודרניות.

אברהם (אלברט) ענתבי

40 כתבי "בן-צבי", א, זכרונות ורשומות, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 133-134, וראה גם: רחל ינאית, אנו עולים, עמ' 347-348; "אוליפקי, מפזורה למדינה, א, ירושלים 1959, עמ' 78 [להלן: אוליפקי, מפזורה למדינה].

41 מ' ברזוהר, בן-גוריון, א, תל-אביב 1975, א, עמ' 98.

42 ארץ על סף חורבן, עמ' 39-40; רחל ינאית, ספר השומר, עמ' 157-159; ברזוהר, לעיל, הערה 41.

נסיונות נוספים להקמת הנהגה כללית עליונה

עם כשלון הנסיון להקים הנהגה מוכרת חלופה עלתה מחדש ההצעה הנושנה: להתאחד במסגרת ה'מילת'; כלומר, איחוד בין העדה הספרדית (ושאר עדות המזרח) לבין העדה האשכנזית, תוך הקמת הנהלה מוסכמת על שני הצדדים בה משמשים חבריהם, ברוטאציה, בתפקידים הראשיים: הנהלה משותפת ומאוחדת זו אמורה היתה לייצג את הציבור היהודי כולו, כגוף אחד, כלפי השלטונות העות'מאניים וכלפי חוץ בכלל. כך ניתן היה למנוע את העיוות שבייצוג העדה האשכנזית על-ידי נציג שאינו מקובל עליה – החכם באשי הספרדי, ולמצמצם את הנוק שגרמו הסכסוכים בין העדות בירושלים וההופעה המפורדת שלהן בארצות הפזורה היהודית.

הסכם של ממש בנושא זה הושג כבר בשנת תר"ע (1910), בזמן ביקורו בירושלים של החכם באשי של קושטא, הרב חיים נחום, שהיה גם ראש הרבנים וראש ה'מילת' היהודי באימפריה העות'מאנית כולה. ביסודו של הסכם זה הונחה הקביעה, כי השותפות בין העדות היא רק בענייני הייצוג כלפי חוץ. כל אחת מן העדות תבחר את נציגיה לגופי-המינהל שנקבעו בדרכה ומבלי התערבות מצד העדה האחרת. מערכות איסוף הכספים וניהולם של הכוללים, העדות, המוסדות והקבוצות השונות ימשיכו לעבוד כסדרן ולא יושפעו מן האיחוד. על המיסמך המודיע על ההסכם ועל האיחוד חתמו בזמנו נציגי 'הוועד הכללי כנסת ישראל' ונציגי 'ועד העדה הספרדית', והוא גם אושר בחתימתו של הרב חיים נחום, ראש רבני תוגרמה.⁴³ אולם האיחוד לא התגשם מאחר שהחוגים החרדיים האשכנזיים חששו מהשתלטות הספרדים על חלק נכבד מכספי ה'חלוקה' המגיעים אליהם.⁴⁴ נסיון נוסף לאיחוד הקהילה נעשה בשנת 1914 על-ידי מר פראנקלין מלונדון, שהגיע כדי לתווך בין עדות הספרדים והאשכנזים בירושלים ולהביאן לידי איחוד. יוזמתו של פראנקלין זכתה לגיבוי ותמיכה מצד נכבדים יהודים בולטים באנגליה – הלורד סוויטלינג (Switling) ויוסף סבאג'מונטפיורי, וכן מצד השגריר האמריקני בקושטא, הנרי מורגנטאו (היהודי), שביקר באותם ימים בירושלים. אך גם נסיון זה נכשל.⁴⁵ עוד פנייה מצד הנהלת 'ועד העדה הספרדית' אל העדה האשכנזית, שנעשתה בשבועות שקדמו למלחמה, נדחתה על הסף.⁴⁶ ככל המקרים הללו טענו האשכנזים, כי הצד הספרדי מנסה להכתיב להם מי יהיו נבחריהם, וכי הוא מנסה לפרש את המיסמך משנת תר"ע כמחייב גם איחוד של האמצעים הכלכליים, כלומר, מנסה להשתלט על המשאבים של העדה האשכנזית.

במארס 1915, לאחר כשלון נסיונותיו של 'ועד ההתעת'מנות' ולאור המצב הקשה של כל חלקי הציבור היהודי בירושלים, יצאה שוב היוזמה מאת 'ועד העדה הספרדית' לקרוא לאיחוד כל הקהילה על בסיס המיסמך משנת 1910. יוזמה חדשה זו היכתה גלים בציבור היהודי על שני חלקיו, ובמשך זמן ממושך לא ירד הנושא מן הפרק.⁴⁷ יוזמה זו נעשתה במארס 1915 על-ידי עסקני העדה

43 אלמליח, ארץ ישראל, ב, עמ' 224-225; לפי שעה, א (תרע"ו), עמ' 7. העתק הנוסח המלא של ההסכם המאושר בחתימת הרב חיים נחום מוצג הן אצל אלמליח, שם, והן אצל ילין, לפי שעה, שם, עמ' 9-10.

44 אלמליח, שם, עמ' 226-227.

45 שם, עמ' 227-229.

46 שם, שם.

47 אברהם אלמליח, מבכירי עסקני העדה הספרדית, אף מרחיק לכת וקובע (ארץ ישראל, ב, עמ' 233), כי '... ההופעה החשובה ביותר בחיינו הפנימיים בשנת תרע"ה היתה, בלי ספק, ההתאמצות לסדור הקהילה העברית בירושלים'.

הספרדית ואחרים במסגרת נסיון כולל יותר להקים הסתדרות ארצית של יהודי ארץ-ישראל במסגרת החוק. הם ביקשו להשיב לירושלים את מעמדה כעיר הראשית בארץ-ישראל, ולבני העדה הספרדית את מעמדם הבכיר בהנהגת הציבור היהודי.⁴⁸

הם ניסחו את כוונותיהם בצורה דרמטית, תוך שהם מנסים להסתמך על ההסכם משנת תר"ע, בהוסיפם עליו תכנים ופרטים שלא נזכרו בו:

לכונן הסתדרות כללית, רשמית דוקא במחוז יהודי ועפ"י התכנית שקבעו לה הראשונים מכבר, היינו הסתדרות שמטרתה התארגנות מחוזית בכל עניינינו הפנימיים הכלליים [ההדרגה שלי, צ"ש] ובייחוד לעניינינו החיצוניים הרשמיים, ברשיונה ובהסכמתה של ממשלתנו הרוממה יר"ה.⁴⁹

בתכנית עסקני העדה הספרדית הוצע, כי יוקם 'ועד כללי', מעין פרלמנט, ובו יינתן ייצוג לכל הקהלות הקימות במחוז יהודה, לכל מפלגותיהן, ומכל ההסתדרויות הפועלות ועובדות לטובת אחינו וארץ-קדשנו, וכמרכן מכל מושבות אחינו שביהודה...'; כלומר, נפתח פתח לשיתוף גורמים שאינם עדתיים או דתיים בהנהגת המילת' היהודי, והכוונה לאיכרים, פועלים וציונים סתם. מעל לכל דאגו היוזמים להדגיש את מעמדו וסמכויותו העליונות של החכם באשי, מנהיגם שלהם:

החכם באשי של ירושלים הנחשב מטעם ממשלתנו הרוממה יר"ה לבא כח הרשמי המרכזי היחיד של כל היהודים בני מחוז יהודה, ממנה מצדו ברשיון הממשלה ועד כללי שאליו הוא מזמין צירים... ומחליט החלטות שהוא מוסר אותן ביד הנשיא בכדי שיוציאן אל הפועל ע"י עוזריו ועושי דברו... [ההדרגות שלי, צ"ש].⁵⁰

המציעים תחמו את סמכות ההסתדרות הרשמית המוצעת למחוז-יהודה (קרי: פלך ירושלים) בלבד, מתוך מחשבה שסיכויי הצלחתה יהיו טובים יותר, אם תוגבל למחוז זה, שבו ריכוז היהודים גבוה במיוחד; למעשה הם לא יכלו לחרוג מגבולות פלך ירושלים מאחר שסמכותו של החכם באשי הירושלמי חלה אך ורק על תחום זה.

צעדים ראשונים של מגע בין הצדדים נתקיימו כבר בראשית אפריל 1915, וב-7 בנובמבר גם אספה של עסקני יפו והמושבות עם עסקני ירושלים בנושא זה. באספה הושגה הסכמה עקרונית להקמת משרד חדש ומכובד בירושלים לחכם באשי ולרכנות הראשית, להסדיר את היחסים בינו לבין הקהילות ביהודה ולהקציב סכום מסוים למימון הוצאותיו.⁵¹

יש הטוענים, כי התכנית נפלה מחמת חוסר-אמצעים וחוסר-עניין של מושבות יהודה, ועקב החלפת החכם באשי הזקן, הרב משה פרנקו, ברב נסים דנון, ובעיקר בגלל התנגדותו התקיפה של ג'מאל פחה לתכנית.⁵² אך דומה, כי סיכויים רבים למימוש תכנית זאת לא היו קיימים גם מבלי התנגדות השלטון. מנהיגות העדה האשכנזית לא נלהבה מן האיחוד המוצע. היא חזרה וטענה כי הניסוח החדש חורג שוב מגבולות ההסכם שנתקבל בשנת תר"ע, וכי הספרדים מתכוונים בבירור

48 י' גילהר, 'התארגנות והנהגה עצמית של הישוב בא"י מראשית השלטון הבריטי עד לאשור המנדט (1917-1922)', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ג, עמ' 26-27 [להלן: גילהר, התארגנות].

49 מכתב בחתימת דוד ילין, יצחק לוי ויוסף מיוחס אל אנשים שונים מיום ו' בניסן תרע"ה (21.3.1915), אצ"מ, L2/69 (כמצוטט אצל גילהר, שם).

50 שם, שם, שם, עמ' 27 והפניות שם. 51 שם, שם, עמ' 28. גילהר, עמ' 28.

ד"ר יצחק לוי

להשתלט על כספי התרומות שמצליחים להשיג הציבור האשכנזי ומוסדותיו.⁵³ כמרכן התנגדו רבני האשכנזים לשיתוף נציגים מן הציבור החילוני בהנהלת ה'מילת', מאחר שזה נועד, לדעתם, לשמר את האופי המסורתי והדת-ירוחני של עם ישראל ולחזקו בכוח התורה.⁵⁴ ואכן, אחרי חליפת מכתבים חריפים ירדה ההצעה לאיחוד בין שתי העדות מן הפרק.

נראה, כי לטענותיהם של האשכנזים כנגד הכוונות החומריות שמאחורי הצעת האיחוד של הספרדים היה על מה לסמוך. עדה זו, ועדות המזרח בכלל, היו נתונות במשבר קשה וקופותיהן היו ריקות; זאת, בזמן שהאשכנזים הצליחו — כפי שכבר הוזכר — לגייס כספים על-ידי שליחיהם בארצות הגולה, אפילו משני עברי החזית.

בצר להם, פנו ראשי העדה הספרדית אל הגורם האחרון ביישוב היהודי בארץ שממנו אפשר היה לצפות לישועה — 'היישוב החדש'; זאת, כנראה, על-סמך ההתקרבות שחלה ביניהם בזמן 'מלחמת השפות', ואשר נתחשלה בימי פעולתו של 'ועד ההתעת'מנות' ובניסוחו של אברהם אלמליח:

אחרי ההתאמצות הזאת לאחד את הבלתי-מתאחד מטבעו [ספרדים ואשכנזים] ועפ"י הכרה, פנה הוועד של העדה הספרדית לאנשים מ'היישוב החדש' ויזמין אותם לאספה, למשרד החכם-באשי, במוצ"ש כ"ט תמוז תרע"ה בכדי לדון על אחוד היהודים בירושלים בענינים הכללים והרשמיים.⁵⁵

באספה שנתקיימה במשרד החכם באשי סוכמו הצעות קונקרטיות למיכנה ההנהגה המשותפת ומטרות פעולתה, ונבחר 'הוועד הזמני לסדור עדה-מאחדת בירושלים'. ועד זה שלח הזמנה חדשה אל 'הוועד הכללי כנסת-ישראל' להצטרף לאיחוד, אך היא נדחתה על-ידי האשכנזים בזעם רב.⁵⁶ עתה התברר סופית, כי אין סיכוי לאיחוד המוצע, ועל-אף המאמצים שנעשו בחדשים הבאים, גווע 'הוועד הזמני' בהדרגה ולבסוף התפרק כליל, סמוך לראש-השנה תרע"ו.⁵⁷

כך מנעו התנגדות המימשל הצבאי התורכי מבחור ואופוזיציה חזקה מצד העדה האשכנזית מבפנים את הקמתה של הנהגה חדשה ומוכרת לכלל היישוב היהודי בארץ-ישראל, בעלת אופי מודרני ולאומי, ולאחר-מכן — אף את האיחוד המוצע בין שני חלקי הקהילה במסגרת ה'מילת'.

כספי העזרה האמריקנית

בסוף תשרי תרע"ה הגיעו מפעלי הסיוע העצמי של יהודי ירושלים אל סף משבר. אולם עוד חודש קודם-לכן בישר אלברט ענתבי במהלך אספת 'אגודת הסוחרים בירושלים', כי כספי 'הפונד הראשון' נמצאים בדרך לארץ, ועל התארגנות במישור הכלל-ארצי לחלוקתם.⁵⁸

53 אלמליח, ארץ ישראל, ב, עמ' 228-229; לפי-שעה, א (תרע"ו), עמ' 3-8.

54 ראה, למשל, מכתב הרבנים האשכנזים וה'וועד הכללי כנסת ישראל' אל ועד העדה הספרדית מיום כ"ו באדר תרע"ה, אלמליח, ארץ ישראל, ב, עמ' 231-233.

55 אלמליח, ארץ ישראל, ב, עמ' 229.

56 שם, עמ' 229-233. שם נמסרת אף רשימת חברי 'הוועד הזמני'. מצד הספרדים: יוסף מיוחס, ד"ר יצחק לוי, יוסף חי פניויל, ש' לופו ועובדיה קמחי. מצד 'היישוב החדש': דוד ילין, פרופ' בוריס ש"ן, ד"ר אריה בהם, ליפקין, רפאלי ועו"ד גד פרומקין. כראש הוועד נבחר ר' בנימין אלקוצר — נציג החכם באשי, וכסגנו — יוסף אלישר.

57 שם, עמ' 233.

58 אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 129. הכספים הגיעו מידי-פעם מארצות-הברית במשלוחים גדולים, שכוננו 'פונדים' (קרנות).

משלוח כספי התמיכה היהודית מחוץ-לארץ היה פרי עבודת התארגנות מאומצת, בעיקר בארצות-הברית. זו נדרשה עקב הקושי בהעברת הכספים לארץ-ישראל בדרכים השגרתיות, ובגלל היקף העזרה הנדרשת. ראשית ההתארגנות נעשתה ללא קשר ישיר לאירועים בארץ-ישראל. ה'וועד האמריקני היהודי' (American Jewish Committee) הקים, על-פי שיגרת העבודה שלו, ועד-חירום מיוחד לטיפול בבעיות היהודים בתקופת המלחמה החדשה. ועד זה, בראשות לואיס מרשל, שכונה בשם 'ועד אמריקני יהודי לתמיכת נפגעי המלחמה' (American Jewish Relief Committee for the Sufferers of the War) הוקם שלושה ימים בלבד אחר הכרזת המלחמה של אוסטריה על סרביה, כלומר ב-1 באוגוסט 1914, ונועד לטפל ביהודים בכל הארצות הנתונות בלחימה, או באלה שייפגעו ממשבר המלחמה ומתוצאותיה.⁵⁹

באותו זמן החלו החוגים הציוניים באמריקה, בהנהגת כמה אישים ציוניים מארץ-ישראל ששהו שם ביום פרוץ המלחמה, לפעול למען מטרה מסוימת יותר – השגת תמיכה ליישוב היהודי בארץ-ישראל, ובפרט למפעלי ההתיישבות הציונית. הפעיל ביותר בהתארגנות זו היה ד"ר שמריהו לויין, והדגש בפעולתו היה השגת תמיכה במפעל החינוך הציוני (בתי-ספר עבריים) ובהגנה עליו. החוגים הציוניים היו קשורים ל'וועד אמריקני יהודי לתמיכת נפגעי המלחמה' באמצעות ועד מיוחד משלהם: 'הוועד-הפועל הזמני לענינים ציוניים כלליים' (Provisional Executive Committee for General Zionist Affairs) שנשיאו היה לואיס ברנדייס.⁶⁰ כספי 'הוועד האמריקני היהודי לתמיכת נפגעי המלחמה' וכספי 'הוועד הפועל הזמני לענינים ציוניים כלליים' הועברו לידי המשרד הארץ-ישראלי ביפו.⁶¹

במקביל להתארגנות הציונים, התארגנו בראשית אב תרע"ד גם החוגים האורתודוקסיים שביהדות ארצות-הברית, בעיקר מקרב המהגרים שמוצאם ברוסיה ופולין, והקימו בניו-יורק את 'הוועד הכללי לתמיכת היהודים נפגעי המלחמה' (Central Committee for the Relief of Jews Suffering Through the War)⁶² ועד זה העביר את כספי תרומותיו לארץ-ישראל לידי הקונסול האמריקני בירושלים, על-מנת שיחלק אותם למוסדות הנמענים, על-פי הנחיית ועד ירושלים מקומי שמונה בידי התורמים, כמובן מקרב מנהיגי העדה האשכנזית האורתודוקסית בעיר.⁶³ דבר ההתארגנות של יהודי ארצות-הברית לעזרה לא נעלם מעיני יהדות ארץ-ישראל. קשרי הדואר בין הארצות לא נותקו עדיין לגמרי באותם ימים וידיעות הועברו גם באמצעות הקונסוליה האמריקנית בירושלים. אך כל עוד לא עמדה התמיכה הממשית בשערי הארץ, היו הכול עסוקים במפעל החירום המקומי, תוך הישענות על משאביהם העצמיים, ומתוך אחדות הלבבות. אולם, עם התדלדלות המשאבים העצמיים מחד גיסא, והתקרבות מועד הגעת המשלוח הראשון של כספי

59 אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 176; המשביר (לעיל, הערה 15), נספח בין העמודים 12 ו-13; לפיישעה, א (תרע"ו), עמ' 13.

60 טהון, ארץ-ישראל, עמ' 3; א"מ לונץ, לוח ארץ-ישראל לשנות תרע"ה-תרע"ו, עמ' 270; אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 174-175; המשביר, שם. הוועד הפועל של ארגון ציוני זה באמריקה כלל את ל' ברנדייס, ד"ר ס' ויין, ד"ר י"ל מגנס, הנרייטה סולד, ל' ליפסקי, א"ז לויין-אפשטיין, י' ברנדייס, נ' קפלן, ד"ר ה' פרידנוואלד – שני האחרונים היו באי-כוח 'המזרחי'.

61 טהון, ארץ-ישראל, במקומות רבים; א"מ לונץ, ירושלים, יא, יב (תרע"ה-תרע"ו), עמ' 402.

62 א"מ לונץ, לוח ארץ-ישראל לשנות תרע"ה-תרע"ו, עמ' 277-278. רשימת חברי הוועד ראה המשביר, שם.

63 לונץ, שם, שם; הנ"ל, ירושלים, יא-יב (תרע"ה-תרע"ו), עמ' 402.

אפרים כהן-רייס

תמיכה מאמריקה מאידך גיסא — התפרדה החבורה, והחל מאבק חריף על כספי הסיוע ועל הזכות לנהלם ולחלקם.⁶⁴

לאורך כל תקופת המלחמה התנהלו שני מאבקים, במקביל, בקרב ההנהגה היהודית הירושלמית, שהתמקדו סביב הכספים האמריקניים. האחד, מאבק בין 'היישוב הישן' ל'יישוב החדש' שביסודו עמדו חילוקי-דעות עקרוניים: 'היישוב הישן' ראה בכספי הסיוע תחליף והמשך לכספי ה'חלוקה' שהפסיקו לזרום. טענת מנהיגיו היתה, כי הכסף נאסף באמריקה מאותו ציבור יהודי שתרם קודם לקופות רבי מאיר בעל הנס ולמוסדות התורה והחסד שבירושלים, ולכן גם נועד לאותם מוסדות ולאותן מטרות.⁶⁵ 'היישוב החדש' ראה בהתארגנות המיוחדת באמריקה הוכחה חותכת ליצירת מסגרות בעלות תוכן חדש — לאומי כללי — שעיקרו בניין הארץ על-ידי התיישבות ועבודה יהודית ועל-ידי חינוך עברי מודרני. אנשי 'היישוב החדש' דרשו לכן להשתמש בכספים למטרות פרודוקטיביות ככל האפשר, לספק תעסוקה ועבודה ולעודד את השימוש בעברית כלשון ההוראה במוסדות החינוך כולם.⁶⁶ מקום מיוחד במחלוקת בסיסית זו תפס חלקה היחסי של ירושלים בכספי הסיוע. בעוד שהחרדים דרשו חלוקה על-פי חלקה היחסי של אוכלוסיית ירושלים בקרב האוכלוסייה היהודית הכללית בארץ — כלומר, למעלה מ-60 אחוז מכספי התמיכה עבור ירושלים, הרי שהציונים רצו בחלוקה 'פונקציונאלית', על-פי 'סדר עדיפויות לאומי' — כלומר, להרבות בסיוע למפעל ההתיישבות הציונית ולבתי-הספר העבריים, וזאת על חשבון חלקה של ירושלים.⁶⁷ כפי שכבר ראינו, הפירוד בין 'היישוב הישן' ל'יישוב החדש' בא לידי ביטוי גם בארצות-הברית, בה הוקם ועד סיוע יהודי מרכזי עם סניף ציוני פעיל, ולעומתו ועד של החוגים האורתודוכסיים.

המאבק השני היה בעיקרו מאבק של יוקרה, אף כי הכיל בתוכו גם סממנים מן המחלוקת הבסיסית שתוארה לעיל. נראה, שעסקני הוועדים לסיוע שהוקמו באמריקה, אשר העבירו את תרומותיהם למשרד הארץ-ישראלי, לא היו מעורים די הצורך בנעשה בקלחת הפוליטית והציבורית בירושלים. הם האמינו, כי הציבור בעיר, ולכל הפחות 'היישוב החדש', מלוכד סביב הפעולה להקלת המשבר, כדוגמת ההתארגנות הכללית ביפו ותל-אביב. בעיקר לא הבחינו בספיחי 'מלחמת השפות' שהתנהלה בכל רחבי הארץ בשנת תרע"ג. מלחמה זו כבר נמחו עקבותיה ברוב המקומות, אך בירושלים, בה המשיכו להתקיים כל מוסדות חברת 'עזרה' עם חלק ניכר מצוות המחנכים המקורי, לא תם המאבק.

כאן גם חיו ראשי המחנות הנאבקים: אפרים כהן-רייס — נציג חברת 'עזרה' בארץ-ישראל, ודוד ילין — ראש ומוכיל של מחנה הלוחמים להנהגת השפה העברית, והיחסים ביניהם היו

64 ראה, למשל, אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 181: "... מיד לאחר שהגיעה העזרה האמריקנית הראשונה התחיל השטן לרקד...".

65 ניסוח מפורט של עמדה זו נמצא במכתב המחאה של רבני ירושלים מיום ג' בכסליו תרע"ה, לפי-שעה, א (תרע"ו), עמ' 29-31.

66 עמדה זו ניסח דוד ילין באיגרתו ל"ד"ר מ' גרנוואלד בווינה, מתאריך ה' באלול תרע"ה (אגרות, ב, עמ' 62-63). והוא חזר עליה, בנימה פולמוסית, באיגרת נוספת אל ה"ד"ר גרנוואלד מיום ט"ו בטבת תרע"ו (שם, עמ' 68): 'צירכם [של ממשלת אוסטריה] מר קריוז אמר לי, וכנראה כתב גם אליכם ככה, כי לא עתה העת להביא שנויים בהחלוקה, עתה צריך לתת ולא לעשות תיקונים... ודעתי אנכי, היא, כי דוקא עכשיו צריך להביא השנויים, שהם רק לטובת העניים באמת'.

67 ראה, למשל: לפי-שעה, א (תרע"ו), עמ' 20; א' ורפין, פרקי-חיי, ב, תל-אביב תש"ז, עמ' 229.

כ"ב ו'ק"י סיון

ל ידי בנין אשיר.

במועד שלמא ק"י י"י פגאט קנאץ זאז או"ל זכורתי !
כ"ב ו'ק"י סיון (תמוז תש"ב) נאצי'ק 87 תלא'תם
וגי'ת'ק ע'ט ל'נ' ב'ל'ת'ת'ק 89 . י'ת'ן . י'ת'נ' - 86 א'ת'ת'
סיו'ת'ק 89/27 א'ת'ת'ק ב'ל'ת'ת'ק א'ת'ת'ק ו'ת'ת' א'ת'
א'ת' . א'ת' ב'ז'ת'ק א'ת'ת'ק א'ת'ת'ק ו'ת'ת'ת'ק כ'י' נ'ס'ת'
ל'ת' א'ת'ת'ת'ת'ק ו'ת'ת'ת'ק ו'ת'ת'ת'ק כ'י'ת'ת'ת'ק א'ת'ת'
ק'ת'ת'ת'ת'ת'ק ו'ת'ת'ת'ת'ק א'ת'ת'ת'ת'ק .

ש'ת'ת'ת'ת'ק י'ש' ת'ת'ת'ת'ק י'ת'ת'ת'ת'ק כ'י'ת'ת'ת'ק א'ת'ת'
כ'י'ת'ת'ת'ת'ק ת'ת'ת'ת'ק כ'י'ת'ת'ת'ק י'ש'ת'ת'ת'ק י'ת'ת'ת'ת'ק
א'ת'ת' - נ'ת'ת'ת'ת'ק ו'ת'ת'ת'ת'ק א'ת'ת'ת'ת'ק ו'ת'ת'ת'ת'ק
ל'ת'ת'ת'ת'ת'ק כ'י'ת'ת'ת'ת'ק .

א'ת'ת'ת'ת'ק כ'י'ת'ת'ת'ת'ק א'ת'ת'
A

ד'ת'ת'ת'ת'ק

דיווח של מ"ד גאון, מנהל תלמוד-תורה של הספרדים בירושלים, על חלוקת אורו

רעועים ביותר גם במישור האישי. מינויו של אפרים כהן-רייס על-ידי הוועד האמריקני היהודי לתמיכת נפגעי המלחמה לראש הוועד לחלוקת הכספים האמריקניים בירושלים, עורר את זעמם של האחרונים ונפתח מאבק שבשיאו הודח כהן-רייס מתפקידו כמנהל הסיוע, וניטלה ממנו כל השפעה על חלוקת הכספים שבאו דרך המשרד הארץ-ישראלי.⁶⁸ התנצחות זו בין הצדדים נמשכה גם לאחר-מכן, עד לכיבוש ירושלים בידי הבריטים.⁶⁹

עקב המחלוקות והמאבקים שתוארו לעיל, חלו כמה פעמים שינויים בהרכב הוועדים לכספי התמיכה האמריקניים בירושלים (שגם החליפו את שמם מדי פעם) והשתנו הדגשים על היעדים השונים, אך לכל אורך תקופת המלחמה דבקו הוועדים לסיוע האמריקני באותם עקרונות ובאותן

68 אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 185; א"מ לונץ, לוח ארץ-ישראל לשנות תרע"ה-תרע"ו, עמ' 271; לפי-שעה, א (תרע"ו), עמ' 18-11. על כך בהרחבה ראה גם רובינשטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 20-22.

69 ראה, למשל, תלונתו של " ילין (מדוברי האורתודוקסיה הירושלמית) בחורף תרע"ו כנגד העיתון 'החרות', על כי הוא משמש כמה ליציונים ומחלם לחלוטין מכל פעולות הסיוע והתמיכה בירושלים שלחברת 'עזרה' יד וחלק בהן (לפי-שעה, שם, עמ' 37). לעומתו כתב דוד ילין במכתב מגלותו בדמשק בראשית אלול תרע"ו (!): 'העתיד בלי שום ספק אינו שייך לעוללות אפרים ותעלוליר. ילין, אגרות, ב, עמ' 101. רובינשטיין (שם, עמ' 22-24) עוקב כרונולוגית אחר התפתחות התנצחות זו והשלכותיה.

דרכי-עבודה שהותוו כבר בידי 'אגודת הסוחרים בירושלים' וועדותיה בראשית המשבר, בשלב בו הסתמכו על משאבים עצמיים. עקרונות אלה היו קרובים ברוחם במידה רבה לעמדת 'היישוב החדש', שראה במתת-חינם ניוול, השפלה והשחתה. מצד שני, הוועדים גילו גם מידה רבה של גמישות ביישום העקרונות, תוך רגישות רבה לצרכים הדחופים של יחידים ומוסדות — צרכים שהכריחו להקצות את רוב כספי הסיוע לתמיכה שלא על מנת להחזיר.

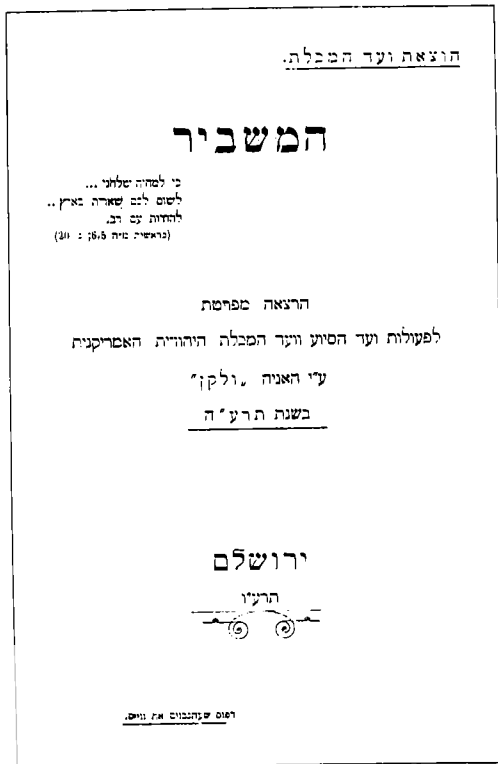
הוועדים לסיוע אמריקני ועקרונות פעולותם

- עקרונות הפעולה של הוועדים לסיוע האמריקני בירושלים כמו חזרו תמיד על עצמם:
- א. תמיכה שלא על מנת להחזיר למוסדות צדקה וסעד ולבתי-חולים, לבתי-תבשיל ולמשפחות העובדים בצבא.
  - ב. הלוואות-לפרעון אחרי המלחמה — לעבודות ציבוריות גדולות, כדי להעסיק אומנים ופועלים. לסוחרים ובעלי-מלאכה קטנים ניתנו הלוואות כנגד ערבות אנשים או תוצרתם.
  - ג. הלוואות קטנות לבעלי-בתים ו'עניים לשעה' כנגד משכונות של חפצים, שטריי-ערך, ובייחוד כנגד המחאות אמריקניות שלא ניתנו למכירה ולפרעון באותם ימים.
  - ד. רכישת כמות מוזן ומצרכים במחירים סיטוניים, ומכירתם בחנויות-מכולת מיוחדות במחיר הקרן, על-מנת לעצור את עליית המחירים שבאה כתוצאה מפעולתם של מפקיעי-שערים.
  - ה. תמיכת 'עניים צנועים'.
  - ו. הדגשת הקשר אל המשרד הארץ-ישראלי כגוף מכוון ומנחה, ואל בנק אפ"ק כגוף המימון והאשראי העיקרי.⁷⁰
- ואלו הוועדים לחלוקת כספי הסיוע האמריקני בירושלים, לפי סדר הופעתם:
- א. ועד קופת-העזרה האמריקאית. בראשו עמד אפרים כהן-רייס (תשרי-ניסן תרע"ה).⁷¹
  - ב. ועד הסיוע האמריקני. בראשות דוד ילין (כסליו תרע"ה-כסליו תרע"ו).⁷²
  - ג. 'הוועד לחלוקת מכולת הוולקן'. גוף זה הוקם בסוף אפריל 1915 לשם ניהול חלוקת מצרכי-המכולת שהביאה האוניה האמריקנית 'וולקן'. הוא פעל במקביל ל'וועד הסיוע האמריקני', בהשפעתו הישירה, ולמעשה כסניף מיוחד שלו, עד לסיום חלוקת המכולת

70 השווה, למשל, את העקרונות וסעיפי העבודה של 'אגודת הסוחרים בירושלים' (אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 129-127) עם אלה של 'ועד קופת עזרה האמריקאית' (לפיישעה, א [תרע"ו], עמ' 35; אלמליח, שם, עמ' 179-178) ועם אלה של 'ועד הסיוע האמריקני' (המשביר, עמ' 13-25).

71 על נסיבות הקמתו, פעולתו והדרך בה הגיע ועד זה לסוף דרכו קיים פולמוס חריף בין מחנה המצודים בעברית — 'היישוב החדש' והספרדים, לבין נציגי חברת 'עזרה' בירושלים, המקבלים בדרך-כלל גיבוי מן העדה החרדית האשכנזית. ראה, למשל: אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 179-178; א"מ לונץ, לוח ארץ-ישראל לשנות תרע"ה-תרע"ו, עמ' 269-267; ילין, אגרות, ב, במפורז, בין העמודים 48-57; המשביר, עמ' 13; טהון, ארץ ישראל, עמ' 97-98. ומן הצד השני: לפיישעה, א (תרע"ו), עמ' 11-17, 35-37; כהן-רייס, זכרונות, עמ' 254-260.

72 על 'ועד הסיוע האמריקני' ופעולותיו ראה: אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 178, 185; המשביר (כמעט מחצית החוברת); א"מ לונץ, לוח ארץ-ישראל לשנות תרע"ה-תרע"ו, עמ' 271; טהון, ארץ ישראל, עמ' 98, ומקומות נוספים; לפיישעה, א (תרע"ו), עמ' 17-21.

'המשביר' – דף שער דין-וחשבון של 'ועד הסיוע האמריקני' ושל 'ועד חלוקת מכלת האגודה 'וולקן', 1916

בסוכות תרע"ו. גם בראשו עמד דוד ילין.⁷³ סביב חלוקת מכולת ה'וולקן' התגלעו מחדש המחלוקת והסכסוך שבין 'היישוב הישן' האשכנזי לבין 'היישוב החדש' והספרדים. כתוצאה מן הסכסוך פרשו כל נציגי החרדים האשכנזים מן הוועד הנ"ל לחלוקת המכולת וגם מ'וועד הסיוע האמריקני', וניהלו תעמולה נמרצת בארצות-הברית להפנות ישירות לידיהם את תרומות הציבור.⁷⁴ סכסוך זה נמשך עוד כשמונה חודשים, עד סוף שנת 1915, והיווה מכשול הן לאיסוף הכספים באמריקה והן לחלוקתם בירושלים.

בדצמבר 1915 התאחדו כל הארגונים הגדולים לסיוע בארצות-הברית במסגרת ועד משותף חדש, 'ועד הסיוע המאוחד למען היהודים נפגעי-המלחמה' הוא ה'ג'וינט' (Joint Distribution Committee for Jews Suffering from the War).⁷⁵ אף-על-פי שהתמיכה ביישוב הארץ-ישראלי היתה רק חלק קטן מעבודתו של ה'ג'וינט' הרי נתפס האיחוד הזה כ'צעד לדוגמא'.⁷⁶ ה'ג'וינט' אף הזדרו לשלוח ארצה הוראות בנוגע לשינויים בצורת החלוקה של הכספים ובהרכב הוועדים. עיקר השינויים היה בהרכב

73 אלמליח, ארץ ישראל, ב, עמ' 191-192; המשביר, עמ' 49; טהון, ארץ ישראל, עמ' 145. דיון מפורט במכולת ה'וולקן' וחלוקתה בירושלים ראה אצל שילוני, משבר, עמ' 226-229.

74 לפי-שעה, א (תרע"ו), עמ' 32-22; כהן-רייס, זכרונות, עמ' 259-264; המשביר, עמ' 49-50; ז' ליבוכין, בעליה ובבניה – זכרונות ומסות, ירושלים תשי"ג, עמ' 171; אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 181-184; ב, עמ' 193.

75 לעניין ראשיתו של הג'וינט ראה: Art. 'American Jewish Joint Distribution Committee', *Encyclopaedia Judaica*, II, Jerusalem 1971, pp. 827-828

76 טהון, ארץ ישראל, עמ' 108; א"מ לונץ, ירושלים יא-יב (תרע"ה-תרע"ו), עמ' 406; שריון, זכרונות, עמ' 188-189; לפי-שעה, א (תרע"ו), עמ' 38-39.

הוועד הירושלמי, אליו נכנסו נציגים רבים מטעם היישוב החרדי והאשכנזי. דוד ילין שמר על מקומו גם בראש ועד זה.⁷⁷ היה זה אפוא הוועד הרביעי לחלוקת הסיוע האמריקני בירושלים, והוא כונה 'ועד הסיוע המאוחד'.⁷⁸ הוא פעל מסוף דצמבר 1915 עד ספטמבר 1916, עת פורק בהוראת השלטונות התורכיים.⁷⁹ דוד ילין, מי שעמד במשך כשנתיים בראש מיפעל הסיוע היהודי בירושלים, נצטווה אז לעזוב את העיר וגלה לדמשק.⁸⁰

פעולתם של ארגונים נוספים

במקביל לוועדים המרכזיים לסיוע האמריקני שהוקמו בירושלים, עסקו גופים אחדים נוספים בהעברת כספים וארגון תמיכה עבור יהודי העיר.

ועד הכללי כנסת ישראל'

תנופת עבודתו של ועד הכללי כנסת ישראל' הלכה ונחלשה ככל שנתארך המשבר, וגברה תלותו בכספים שהגיעו מחוץ-לארץ. שיפור-מה במצבו בא עם איחוד הוועדים בארצות-הברית וקבלת חלק מתביעותיו כתנאי להשתתפותו ב'ועד הסיוע המאוחד' בירושלים. ועד זה הוסיף להחזיק בקווי-פעולה המסורתיים שלו — תמיכה בבתי-בשיל, אפיה וחלוקת-לחם ומנות מזון לעניים ול'עניים צנועים' ותמיכה בבתי-חולים, מוסדות-סעד ובתי-מחסה.⁸¹ מיפעל מיוחד שנשא ה'וועד הכללי כנסת ישראל' על כתפיו היה אספקת המצות לחג הפסח. מידי שנה, עם התקרב החג, דאגו ממוני ה'וועד הכללי' לרכישת התבואה המתאימה וטחינתה, לחתימת חוזים עם האופים ולזירוז העבודה, ועשו כל שביכולתם על-מנת להבטיח לתושבי העיר מצות בכמות מספקת ובמחירים סבירים.⁸²

'אגודת היראים של פרנקפורט'

ארגון אחר שסייע רבות ליהודי ירושלים היה 'אגודת היראים של פרנקפורט', שנקרא גם 'פקידים של פרנקפורט ד'מיין' (פפד"מ).⁸³ ארגון זה היה למעשה סניף של ועד הפקידים והאמרכלים (פקוא"מ) מאמסטרדם, שנוסד והתפתח כפרנקפורט החל משנות התשעים של המאה הי"ט, ולכן

77 טהון, ארץ ישראל, עמ' 109-108; לפי-שעה, א (תרע"ו), עמ' 39-41.
78 לפי-שעה, א (תרע"ו), עמ' 38; שריון, זכרונות, עמ' 189. הכינוי ניתן אחרי שמו של ועד הסיוע המאוחד באמריקה.
79 לשם כך ערכו השלטונות משפט לחברי ועד הסיוע המאוחד. ראה ליבוביץ (לעיל, הערה 74), עמ' 113-114; S. Hoofien, Report to the Joint Distribution Committee of the American Funds for Jewish War Sufferers, New-York 1918, pp. 6-7 [להלן: הופיין, דין-וחשבון].
80 ליבוביץ (לעיל, הערה 74), עמ' 112-113; תולדות ההגנה (לעיל, הערה 8), עמ' 330.
81 פעולות ה'וועד הכללי' נמנות בחוברות מאון-התשלומים שלו, שמש צדקה, לד-לה (לשנים תרע"ג-תרע"ד), לו-מ (לשנים תרע"ה-תרע"ט). וראה גם: לפי-שעה, א (תרע"ו), עמ' 33-34; ב (תרע"ז), עמ' 30-37.
82 ראה למשל: לפי שעה א (תרע"ו), עמ' 21 (במכתב מצוטט); ב (תרע"ו), עמ' 38-39.
83 שם, א, עמ' 41.

כונה לעתים כפי העם בשם 'הפקידות האמשרדמית'.⁸⁴ את הכספים שאספו מתרומות בגרמניה, אוסטריה-הונגריה והולנד העבירו ראשי הפפד"מ לידי סוכנם בירושלים, הבנקאי הוותיק והישישי ממוצא ספרדי, חיים אהרון ואלירו.⁸⁵ כאן חולקו הכספים בין העדות והכוללים הספרדים והאשכנזים על-פי מפתח מוסכם.

כבר בראשית משבר מלחמת-העולם הראשונה שלחו החוגים החרדיים בירושלים נציג לפרנקפורט, הרב יונתן הורביץ,⁸⁶ שעמד בקשר מתמיד עם הארץ והינחה ודירבן את פעולת האיסוף וההעברה של כספי הפפד"מ אליה. הכספים, שהחלו להגיע בחודש טבת תרע"ה, נועדו בעיקרם למפעלי החינוך של 'היישוב הישן' – חדרים, תלמודי-תורה וישיבות (ובכך מילא הפפד"מ עבור 'היישוב הישן' תפקיד מקביל לזה שמילא 'הוועד הזמני לעניינים ציוניים כלליים' עבור 'היישוב החדש'). התמיכה נעשתה על-ידי הבטחת משכורתם של המלמדים והרבנים במוסדות התורנים ועל-ידי מענקים לתלמידים. כמו-כן נתמכו בכספי הפפד"מ רבנים-דיינים מכל העדות, אלמנות ועניים. חלק ניכר ממאמץ הסיוע הופנה לחלוקת לחם וקמח ולהחזקת בתי-חבשיל עבור תלמידי בתי-הספר ותלמודי-התורה.⁸⁷ חלוקת הכספים בירושלים נעשתה על-ידי ועד ממונה מטעם הפפד"מ, בו היו חברים הרב י"מ טוקצינסקי – מזכיר ישיבת 'עץ חיים', והרב אירבך מפתח-תקוה.⁸⁸

תוך שיתוף-פעולה עם הפפד"מ, ואולי אף מטעמם, פעלה שרה דרייפוס, אשר הגיעה לירושלים באביב 1915.⁸⁹ בידה היו סכומי-כסף גדולים וכמויות ניכרות של מצרכי-מזון והיא פתחה בעיר מספר בתי-חבשיל עבור חניכים של תלמודי-תורה ובתי-ספר, וגם עבור עניי העיר – חנים ובמחיר הקרן. בתי-החבשיל של שרה דרייפוס פעלו בבתי-מחסה שבעיר העתיקה, ובשכונות מחנה-יהודה ומאה-שערים ונתחלקו בהם כ-3,000 מנות חמות ביום.

*

גופים נוספים שעמלו למען האוכלוסיה האורתודוכסית בעיר היו:
א. מגביות פילדלפיה וסינסינאטי. בשתי הערים הללו שבארצות-הברית התארגנו החוגים החרדיים וערכו מגבית משל עצמם, ואת הכספים שאספו העבירו לירושלים בנפרד מכספי התמיכה האמריקנית הכללית. הם מינו ועד לחלוקת הכספים ששלחו, ממנהיגי החוגים החרדיים

84 אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 187. תודתי נתונה לפרופ' מרדכי אליאכ, שעזר לי לברר טיבו של מוסד זה ואישר את הנחתי (בשיחה בעל-פה, ספטמבר 1983).

85 לפי שעה, א (תרע"ו), עמ' 41. וראה את רשימות ה'חלוקה' שהועברה דרכו ונתחלקה על-ידו בירושלים, אצ"מ, J33/1/3

86 אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 187.

87 א"מ הונץ, לוח ארץ ישראל לשנות תרע"ה-תרע"ו, עמ' 259-260; אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 168; לפי-שעה, א (תרע"ו), עמ' 41-42.

88 לפי שעה, א, (תרע"ו), עמ' 42.

89 שם, עמ' 43; אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 188-189; "אוליפקי, מפוזרה למדינה, א, ירושלים 1959, עמ' 71. לא ידוע הרבה על שרה דרייפוס, פרט לכך שמוצאה הולנדי או גרמני וכי זימה בעצמה את המיפעל ועניינה בו את הפפד"מ ותורמים פרטיים. על-פי הטבלאות של הד"ר טהון (ארץ ישראל, עמ' 70), קיבלה שרה דרייפוס מענק מן ה'פונד' השני עבור בית-החבשיל שלה שבמחנה-יהודה, ומכאן שמוסד זה כבר התקיים בנובמבר 1914.

רשימת פקודתנו הל' הקהר"ם ח"ס אהרן וקלירו הו' בערך ירחם תו ביום א רחא חדשן תרע"א

מס' פקודת	תיאור	מס' פקודת	תיאור	מס' פקודת	תיאור
58.46	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5832	אגודת חובי הכתר	5801	הנהלת בית המדרש אבן סלם
586.02	5857	5833	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5802	הנהלת בית המדרש אבן סלם
34.40	5858	5834	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5803	הנהלת בית המדרש אבן סלם
58.48	5859	5835	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5804	הנהלת בית המדרש אבן סלם
189.20	5860	5836	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5805	הנהלת בית המדרש אבן סלם
26.48	5861	5837	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5806	הנהלת בית המדרש אבן סלם
2.58	5862	5838	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5807	הנהלת בית המדרש אבן סלם
1.94	5863	5839	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5808	הנהלת בית המדרש אבן סלם
21.50	5864	5840	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5809	הנהלת בית המדרש אבן סלם
25.82	5865	5841	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5810	הנהלת בית המדרש אבן סלם
3.	5866	5842	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5811	הנהלת בית המדרש אבן סלם
14.29	5867	5843	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5812	הנהלת בית המדרש אבן סלם
20.59	5868	5844	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5813	הנהלת בית המדרש אבן סלם
22.91	5869	5845	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5814	הנהלת בית המדרש אבן סלם
11.69	5870	5846	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5815	הנהלת בית המדרש אבן סלם
4.47	5871	5847	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5816	הנהלת בית המדרש אבן סלם
6.	5872	5848	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5817	הנהלת בית המדרש אבן סלם
4.	5873	5849	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5818	הנהלת בית המדרש אבן סלם
1.37	5874	5850	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5819	הנהלת בית המדרש אבן סלם
8.	5875	5851	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5820	הנהלת בית המדרש אבן סלם
25.46	5876	5852	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5821	הנהלת בית המדרש אבן סלם
14.80	5877	5853	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5822	הנהלת בית המדרש אבן סלם
38.32	5878	5854	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5823	הנהלת בית המדרש אבן סלם
1.70	5879	5855	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5824	הנהלת בית המדרש אבן סלם
7.50	5880	5856	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5825	הנהלת בית המדרש אבן סלם
3.83	5881	5857	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5826	הנהלת בית המדרש אבן סלם
7.50	5882	5858	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5827	הנהלת בית המדרש אבן סלם
6.40	5883	5859	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5828	הנהלת בית המדרש אבן סלם
5.04	5884	5860	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5829	הנהלת בית המדרש אבן סלם
14.52	5885	5861	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5830	הנהלת בית המדרש אבן סלם
10.50	5886	5862	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5831	הנהלת בית המדרש אבן סלם
9.44	5887	5863	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5832	הנהלת בית המדרש אבן סלם
5.	5888	5864	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5833	הנהלת בית המדרש אבן סלם
21.59	5889	5865	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5834	הנהלת בית המדרש אבן סלם
2.72	5890	5866	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5835	הנהלת בית המדרש אבן סלם
50.	5891	5867	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5836	הנהלת בית המדרש אבן סלם
	5892	5868	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5837	הנהלת בית המדרש אבן סלם
	5893	5869	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5838	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5870	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5839	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5871	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5840	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5872	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5841	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5873	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5842	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5874	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5843	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5875	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5844	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5876	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5845	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5877	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5846	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5878	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5847	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5879	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5848	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5880	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5849	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5881	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5850	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5882	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5851	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5883	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5852	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5884	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5853	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5885	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5854	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5886	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5855	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5887	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5856	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5888	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5857	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5889	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5858	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5890	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5859	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5891	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5860	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5892	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5861	הנהלת בית המדרש אבן סלם
		5893	הנהלת בית המדרש אבן סלם	5862	הנהלת בית המדרש אבן סלם

מתוך דיווחשבון על חלוקת כספי 'אגודת היראים של פרנקפורט' באמצעות הבנקאי ואלירו, 1916

ביותר שבעדה האשכנזית בירושלים. עד לראשית קיץ 1915 כבר הגיעו לעיר מכספי המגביות האלה כ-6,000 דולר.⁹⁰

ב. 'קופת העזרה לשנת תרע"ה'. אגודה זו, לשם איסוף כספים עבור תמיכה ביהודים הסובלים בחבלים הכבושים ובאזורי הלחימה באירופה ובמזרח-התיכון, הוקמה בגרמניה במאסר 1915 ביוזמת חברת 'עזרה' היהודית-גרמנית, מיסדר 'בני-ברית' בגרמניה ותומכים פרטיים, ואחד מאזורי הפעולה החשובים ביותר שלה היה ארץ-ישראל, ובמיוחד ירושלים.⁹¹ פעולת הקופה

90 הרכב הוועד בירושלים היה: הרב י"י דיסקין (יושב-ראש), ר' דובער אפשטיין, יצחק תגין, זאב שחור, זלמן רובין, יהיאל מיכל טוקצ'ינסקי. ראה: לפי שעה, א (תרע"ו), עמ' 43-44; אלמליח, ארץ ישראל, א, עמ' 187-188; א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל לשנות תרע"ה-תרע"ו, עמ' 279-280.

91 לפי שעה, א (תרע"ו), עמ' 38; ב (תרע"ו), עמ' 25.

בירושלים באה בנוסף ובמקביל לפעולת חברת 'עזרה' עצמה, שהמשיכה להחזיק במוסדות החינוך שלה בעיר ולשלם את משכורותיהם של המורים והעובדים בהם. היא החלה בפעולתה בשעה של שפל חמור במעמדה הפוליטי ובתדמיתה בציבור של חברת 'עזרה'; שפל שהגיע לשיא כשלושה חודשים קודם-לכן, עם הדחתו של אפרים כהן-רייס – נציג חברת 'עזרה' בארץ – מראשות הוועד לניהול כספי התמיכה האמריקניים. עתה, משהופיעה חברת 'עזרה' כגוף כללי ובלתי-מפלגתי, שבו היוותה מרכיב אחד בלבד, היה בכך כדי להקהות במידה מסוימת את הביקורת שהוטחה כלפיה, כאילו נעשים מעשיה לשם גריפת הון פוליטי.⁹² אך, במקרה או במתכוון, הופיע שמה 'משוכך' בתוך שמו של הארגון החדש, 'קופת העזרה לשנת תרע"ה' (וכן בתרגום לגרמנית: 'Hilfsfund 1915'), ושוב קשה היה לה להתחמק מן הזיהוי אותו השתדלה למנוע.⁹³ 'קופת העזרה לשנת תרע"ה' יסדה כמה בתי-בשיל, הקימה קופת-מלווה ליחידים כנגד משכונות, תמכה בבתי-חסד ומרפא וסייעה למשפחות המגויסים לצבא.⁹⁴ עד לסוף דצמבר 1915 סיפקה כ-325 אלף מנות-מזון לנצרכים בבתי-התבשיל שלה, העניקה הלוואות בסך למעלה מ-17,000 פרנק ל-527 לווים, תמכה בעשרים וחמישה מוסדות-ציבור יהודיים בסכום של כ-4,000 פרנק ובאספקת לחם, והעניקה למעלה מ-11,000 פרנק למשפחות המגויסים לצבא ולתלמידי-חכמים.⁹⁵ פעולת 'קופת העזרה לשנת תרע"ה' נמשכה גם בשנים הבאות, אף כי נתדלדלה הובה בשנת 1917, עקב המשבר הכלכלי בגרמניה, ופסקה באופן רשמי רק עם כיבוש ירושלים בידי הבריטים.

ג. מן הראוי עוד לציין את 'האגודה לענייני בריאות בגרמניה', שהיתה שותפה בייסוד 'מכון פסטר לחקר המחלות הנפוצות בארץ ולהדברתן' בירושלים (ביחד עם 'בית הבריאות' מיסודו של נתן שטראוס וההסתדרות הציונית הרפואית 'הרסה'). עד לינואר 1917 תמכה אגודה זו ב'מכון פסטר' ופעולותיו, ואז הפסיקה מחוסר-אמצעים (וראה להלן).

גידול המצוקה וחידוש יוזמות מקומיות

עם פיזור 'ועד הסיוע המאוחד' והגליית דוד ילין, נאסר על היהודים להקים ועדים בלי רשיון מן השלטונות וחלה התדרדרות מהירה במערכת הסיוע שלהם. נראה, כי בתחילה קיוו התורכים להגיע לפיקוח צמוד יותר על השימוש שנעשה בכספי התמיכה האמריקנית, ואולי אף להניח ידם עליהם. לכן יזמו הקמת ועד-ממונה מטעמם שיקבל את הכספים הללו וינהל את עבודת התמיכה על-פי הוראותיהם. כדי להציל את הכספים מהירו היהודים להכניסם תחת חסות הקונסוליה האמריקנית בירושלים. מעתה נשלחו הכספים על שמו של הקונסול גלייזברוק (Ottis M. Glazebrook), שגילה אהדה רבה ליישוב היהודי והבנה למצבו המיוחד. הקונסול העביר את

92 ראה בעיקר ביקורתו של דוד ילין במכתביו, אגרות, ב, עמ' 53-54 (כ"ט באלול תרע"ד), עמ' 56 (כ"ז בתשרי תרע"ה).

93 ראה על הביקורת כנגד שם הארגון והפולמוס עמו: לפי-שעה, א (תרע"ו), עמ' 37. מעניין לציין, כי ביקורת דומה נמתחה עוד קודם-לכן על הכינוי שבחר אפרים כהן-רייס לוועד הראשון של הכספים האמריקניים בירושלים שבהנהלתו, 'ועד קופת העזרה האמריקאית' (שם, עמ' 11-12).

94 לפי שעה, שם, עמ' 38.

95 שם, ב, עמ' 26-27.

Headquarters at Damascus 7 P M January 25 0000

The American Ambassador

1697 1697

It is absolutely established in my opinion that Dr. Thon at Jaffa, who is charged, according to your telegram of the 19th instant, with the distribution of funds from America, and David Mellin, who is known to have tried to do the same thing at Jerusalem, have worked to further the aims of Zionism in Palestine. However, I had put a stop to all sorts of activity in favor of the Zionist propaganda, and for this reason I submit that I cannot agree to distribution by the said persons. With the oral agreement of the American Consul at Jerusalem, a commission of mediation has been founded at the Government in Jerusalem, and I accept that the American Consul also sit in this commission. I beg of you not to doubt that these moneys, for whomsoever they may have been sent, will be faithfully distributed. Henceforward, also, the only means for the distribution of funds coming from America will be through a commission under the supervision of the Jerusalem Government, of which the American Consul shall also be a member.

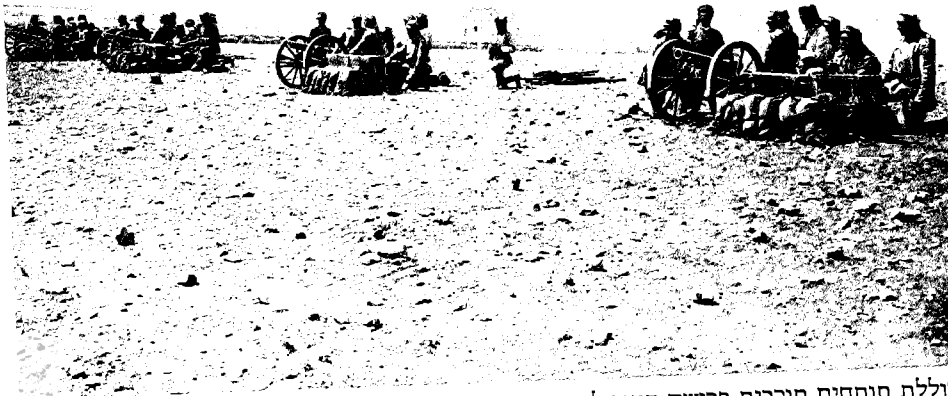
Ahmed, B. Jewel

Commander of the Fourth Army

הודעתו של ג'מאל פחה, מפקד הארמיה הרביעית, על כוונתו לפזר את 'ועד הסיוע המאוחד' בירושלים

כספי התמיכה למוסדות על-פי בקשת התורמים ותמך באוכלוסיה האזרחית בעצה אחת עם 'ועדה מייצעת' שאסף סביבו, אשר הורכבה מנציגי חלקיה השונים של יהדות ירושלים.⁹⁶ בראשית אפריל 1917 הכריזה ארצות-הברית מלחמה על גרמניה, והקונסול האמריקני נאלץ לעזוב את העיר. הקונסול הספרדי בירושלים, אנטוניו דה-באלובאר (Antonio de Ballobar), קיבל על עצמו לייצג את האינטרסים של ארצות-הברית בארץ, ויחד אתם 'ירש' גם את ניהול מיפעל הסיוע.⁹⁷ אך למעשה דעכה עבודת הסיוע כליל עם עזיבת הקונסול האמריקני. השלטונות הכבידו ידם על כל מה שנראה אמריקני או יוחס לאמריקה. העברת הכספים לארץ-ישראל נשתבשה כליל, ומצד שני עמד בעינו האיסור על הקמת מינהל-סיוע יהודי בירושלים. מעתה עברו על יהודי ירושלים חודשים ארוכים של מצוקה, רעב ומגיפות, מבלי שיוכלו לנקוט צעדים משמעותיים להקלתם. שמואל הופיין מספר, כי באותם ימים נמנו כ-80 אחוז מיהודי ירושלים עם העניים. מוסדות הסעד ובתי-חולים נעלו דלתותיהם, והמוני ילדים יהודים יתומים שוטטו בחוצות, ליקטו שיירים מערמות האשפה ולנו תחת כיפת השמים.⁹⁸ ברטה ספפורד מספרת, כי בסוף שנת

96 ראה מכתבו של ג'מאל פחה אל הקונסול האמריקני בירושלים מיום 25 בינואר 1917, אצ"מ, Z3/62 ומכתבם בנידון של א' רופין וליכטהיים מקושטא אל הוועד הציוני הזמני מיום 28 בינואר 1917, שם, Z3/37. גם ליבוביץ (לעיל, הערה 74, עמ' 113) מזכיר את נסיון השלטונות להקים ועדה בפיקוחם לכספים האמריקנים, ומוסר כי הוא עצמו 'הוזמן' עלידיהם לכהן בוועדה זו, אך הדבר לא יצא לפועל. ראה גם: הופיין, דין-וחשבון, עמ' 7. 97 הופיין, שם. 98 שם, עמ' 24-26.

סוללת תותחים תורכית פרושה סמוך לעמק-רפאים, ירושלים, 1917

1916 ובמשך שנת 1917 החלו המוני עניים יהודים להתדפק על שערי בית-התמחוי של 'המושבה האמריקנית' בירושלים, ומעתה גם חדלו מלבדוק את כשרות המזון או אף את סוג הבשר המבושל בו.⁹⁹

בסוף 1916 החלו גם החברות לסיוע מגרמניה ואוסטריה לצמצם את תמיכתן במוסדות הירושלמיים, עקב התרדלות משאבים כללית בארצות אלו. בתחילת דצמבר אותה שנה נתבשר 'מכון פסטר' בירושלים — אשר עשה עבודה רבה בייצור חיסונים נגד מגפות והרכבתם לאוכלוסיה — כי 'אגודת הרופאים העבריים וחוקרי-הטבע לענייני בריאות' מגרמניה תפסיק לחלוטין את התמיכה בו בסוף החודש, מחוסר באמצעים.¹⁰⁰

אך נראה, כי מרגע זה חל מיפנה מסוים בעבודת הסיוע. הרופאים העבריים בירושלים, ובראשם הד"ר א' בהם, סירבו להיכנע ולוותר על 'מכון פסטר' החיוני והחליטו לקיימו בכל מחיר. הם זכו לגיבוי ומעט סיוע מן המשרד הארץ-ישראלי ביפו והמשיכו בהפעלת המוסד.¹⁰¹ לאחר-מכן הם עוד הוסיפו והרחיבו את פעולתם והקימו את 'ועד העזרה המדיצינית לענייני ירושלים', שהוקם בשותפות עם 'בית הבריאות' מיסודו של נתן שטראוס מאמריקה, ארגון 'הדסה' והמשרד הארץ-ישראלי. 'ועד העזרה המדיצינית' התמקד ברפואה מונעת, הקים שלוש מרפאות חדשות (במאה שערים, במחנה-יהודה ובסמוך לשער החדש), ופעל להבטחת הזנה מינימאלית לילדים וקשישים

Bertha Vester-Spafford, *Our Jerusalem: An American Family in the Holy City 1881-1949*, London 1951, pp. 258-268 ⁹⁹

פרטים אלה נמסרים במכתב הד"ר א' בהם מירושלים לד"ר טהון ביפו מיום ג' בכסלו תרע"ז, אצ"מ, L211001 ¹⁰⁰

שם, שם. ¹⁰¹

ולנפגעיי-מחלות. ביוזמה זאת של הרופאים תמכו כל חוגי הקהילה היהודית, ותרומות נכבדות הגיעו מאת המשרד הארץ-ישראלי, מרבנים חרדים ואף מאפרים כהן-רייס — ראש חברת ה'עזרה' בארץ — שהיה בדרך-כלל יריבם של החוגים הציוניים.¹⁰² אחד-עשר הרופאים שהתאגדו ב'וועד העזרה המדיצינית' — ומספרם הלך ונתדלדל עקב הגליות התורכים — קיימו אלפי ביקורי-בית וחילקו תרופות ומזון לנצרכים בביתם בכל תקופת המצוקה, שנמשכה עד כיבוש העיר בידי הבריטים.¹⁰³

בינתיים חיפשו ארגוני הסיוע האמריקנים דרך לחידוש הקשר והעברת התמיכה ליהודי הארץ. על-מנת לעקוף את המגבלות שנוצרו בגלל הצטרפות ארצות-הברית למלחמה, העביר 'ועד הסיוע המאוחד למען היהודים נפגעי המלחמה' את מרכזו מניו-יורק להאג, בירת הולנד שנשארה נייטראלית. משם אפשר היה להעביר כספים לארץ-ישראל דרך גרמניה, אוסטריה-הונגריה ותורכיה עצמה.

ב-28 ביוני 1917 אחרי קרוב לשלושה חודשים של ניתוק (מאז עזב הקונסול האמריקני את ירושלים), הצליחה הנהלת 'ועד הסיוע המאוחד' האמריקני ליצור קשר עם שמואל הופיין, ראש בנק אפ"ק בירושלים שהיה פעיל בוועדי הסיוע הקודמים, והטילה עליו לארגן מחדש את עבודת התמיכה בעיר. מעתה קיבל הופיין כספים אמריקניים דרך האג, ברלין וקושטא, אמנם במירווחים גדולים בין המשלוחים ובצורה בלתי-סדירה.¹⁰⁴

הופיין הגיע לידי הסכם עם הקונסול הספרדי דה-באלובאר, שגילה אהדה לעניין הסיוע ונכונות רבה לעזור, לפיו יקבל חדרים בבניין הקונסוליה הספרדית ומהם ינהל את עבודת הסיוע. על-מנת לתת לו הגנה התקבל הופיין כחבר הסגל הקונסולארי הספרדי בתפקיד 'נספח לענייני-סיוע', ומאותה סיבה גם הוקמה ההנהלה החמישית במספר של מיפעל התמיכה היהודי בירושלים תחת הכותרת 'הקונסוליה הספרדית' — מחלקת הסיוע. הופיין פנה רק לאותם אנשים ששימשו ב'וועדה המייעצת' לקונסול האמריקני גלייזבורוק, והרכיב אתם ועדה דומה, לעזור לו בקבלת החלטות ובחלוקת הכספים. ועדה זו כונתה באופן בלתי-רשמי 'הוועדה המייעצת לחלוקת הסיוע האמריקני'.¹⁰⁵ במצב העניינים באותה עת לא היה טעם לדבר על פרודוקטיביזציה, והופיין היפנה את כל המשאבים שבידיו לתמיכה במוסדות הסעד והרפואה ולאיסוף הילדים היתומים לבית-מחסה כלשהו.¹⁰⁶

באלול תרע"ז יזם ברל כצנלסון, שהגיע לירושלים עם קבוצת פועלות מאנשי העלייה השנייה פיתוחו של משק-ירקות על חלקה קטנה שחכרו בשכונת שייח' ג'ראח, בסמוך לקברי-המלכים. הכוונה היתה ללמד את התושבים לייצר חלק ממוזנם בעצמם באמצעות חקלאות-עזר. במהרה

102 שם, שם. וכן מכתבם של ד"ר בהם וד"ר גולדברג אל ד"ר טהון מיום ז' בשבט תרע"ז, ומכתב ד"ר בהם אל הנ"ל מיום ד' בטבת תרע"ז, אצ"מ, L2/100 I. ראה גם אלמליח, ארץ ישראל, ב, עמ' 216.

103 ראה, למשל, דין-וחשבון מפעולות ועד העזרה המדיצינית מיום א' בטבת-כ"ט באלול תרע"ז (3 עמודים) ובמשך חודש תשרי תרע"ח, שם, L2/100 I.

104 הופיין, דין-וחשבון, עמ' 5-6, 11-14.

105 שם, עמ' 7-8.

106 שם, עמ' 35, נספח A, עמ' 50; נספח 70, עמ' 106, ובמקומות רבים נוספים. ראה גם: ע"ו דויטש, 'ההתפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע בישוב העברי בארץ-ישראל', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ל, עמ' 34, ומקורות שם.

חברי ועד הסיוע, ירושלים 1915. מימין לשמאל, יושבים: הרב יוסף ברדש, זילברשטיין, אלתר ריבלין, הרב יוסף טרגוביץקי, דוד ילין, קונסול ארצות-הברית ד"ר איס גלזברוק, צבי גרוסברד, שמואל אלעלוף, יוסף מיוחס. עומדים: סלונים, זאב ליבוביץ, שמואל רפאלי, חיים ליפקין, שמואל קוק, אברהם סעדיה צארום

נספחו אל 'קבוצת הירקנים' עובדים נוספים, וכעבור זמן מה הם זכו לאסוף יכולים נאים של ירקות. הצלחה זו עודדה אותם לפתוח משתלה נוספת, לפרחים וירקות, על חלקה שהעמיד לרשותם השופט מלכיאל מני בקרבת שוק מחנה-יהודה.¹⁰⁷ מעתה ועד לכיבוש ירושלים בידי הבריטים, ב-9 בדצמבר 1917, ואף בחודשים הראשונים שלאחר-מכן, נוהלו פעולות הסיוע מן הכספים האמריקניים על-ידי הופיין והועדה המייעצת שלו, עד שהועברו בהדרגה לידי 'ועד הקהילה היהודית' בירושלים, שהוקם לאחר המלחמה בחסות 'ועד הצירים היהודיים לארץ-ישראל'.¹⁰⁸

סיכום

משבר מלחמת-העולם הראשונה בירושלים התפתח בהדרגה לאורך כל שנות המלחמה. התפתחות הדרגתית זאת איפשרה לתושבים להתארגן להקלת המשבר ולמניעת פגיעתו, תוך לימוד מתמיד של לקחים ושכלול הפעולה.

107 חנה כצנלסון-נשר, אח ואחות: זכרונות, תל-אביב 1978, עמ' 78-89; רחל ינאית, אנו עולים, עמ' 456.
108 הופיין, דין-וחשבון, עמ' 10-11.

העבא התורכי הנסוג צועד ברחוב יפו, סמוך לכיכר ציון

- ההתארגנות להקלת המשבר בקהילה היהודית נתקיימה בשלושה שלבים:
- א. שלב ההסתמכות על משאבים עצמיים — מפרוץ המשבר ועד לסוף תשרי תרע"ה — כשלושה חודשים.
  - ב. שלב ההסתמכות על כספי העזרה האמריקנית — מסוף תשרי תרע"ה ועד לפיזור ועד הסיוע המאוחד, כעבור כשנתיים, כתשרי תרע"ז. במהלך תקופה זו ניסתה הקבוצה המנהיגה את הפעולה להקלת המשבר, שצמחה מקרב היישוב החדש וצעירי העדה הספרדית, ליזום שינויים במצב המשפטי-מדיני של היהודים בארץ-ישראל, ללא הצלחה יתירה.
  - ג. שלב הדלדול והמצוקה, ובסופו — יוזמות מקומיות חדשות. שלב זה נמשך למעלה משנה, מתשרי תרע"ז ועד לכיבוש הבריטי, בכסליו תרע"ח.
- מבחינה פוליטית פנימית, נמשכו היריבות והפירוד שבין היישוב הישן, האשכנזי לבין היישוב החדש, לכל אורך תקופת המשבר. הוויכוח נסב על האידאולוגיה הבסיסית ועקרונות הסיוע, ועל המשאבים עצמם, בארצות-הברית וגם בירושלים. חוגי המשכילים מן העדה הספרדית ואף ועד העדה הזאת, גילו נטייה להצטרף ליזמות היישוב החדש ולהישען על משאביו. הצלחתם של החוגים הציוניים בניקוז כספים מארצות-הברית לידיהם, דרך המשרד הארץ-ישראלי, ופעילותם

הנמרצת של אנשי 'היישוב החדש' בירושלים העניקו להם את השליטה על מרבית האמצעים הכלכליים שהגיעו לעיר, ובכך גם את האפשרות ליישם את עקרונותיהם בעבודת-הסיוע: עידוד האנשים לעבוד לפרנסתם ויצירת מקורות-תעסוקה, והפצת הלימוד בשפה העברית בכתב-הספר. מנהיגי 'היישוב הישן' האשכנזי חתרו לסכל את הנסיונות להקים הנהגה יהודית חדשה, אך לא יכלו למנוע את השפעתם של חוגי 'היישוב החדש' בעבודת הסיוע. לפיכך השתדלו להחזיק במנגנוני העברת הכספים והתמיכה המסורתיים שלהם, תוך יוזמות לפתח מקורות חדשים; את המשאבים כולם הועידו לתמיכה שלא על מנת להחזיר, תוך שמירת האופי המסורתי-תורני של החברה והמוסדות.

בתקופות שקדמו לכואם של כספי הסיוע האמריקני, או בעת שהללו פסקו מלהגיע, הוכיחו יהודי ירושלים יוזמה ותושיה בפתרון בעיות, על-סמך המשאבים העצמיים שלהם; זאת, תוך גילויי סובלנות ושיתוף-פעולה מסוים בין כל חוגי הקהילה. נטיות אלה נחלשו בתקופות בהם הגיעו כספים מן החרץ.

אפשר, שלהתפתחויות אלה בהנהגת הקהילה היהודית בירושלים בשנות המשבר של מלחמת-העולם הראשונה היו השפעות מסוימות גם על גורל העיר לאחר-מכן, בתקופת המנדט הבריטי ועד ימינו; בלשונו של הרב משה בלוי, מבכירי העסקנים של העדה החרדית בירושלים:

... התנגדות היהדות החרדית למאמצי המתקדמים הצליחה אז [נקודם למלחמת-העולם הראשונה] מפני שמוסדות הצבור עמדו על מכונם, רוב הצבור היה חרדי, וכמעט כל היהדות הירושלמית התנגדה להשפעת החפשים והציונים: המצב הזה נמשך וירושלים החרדית נשארה בשלותה עד פרוץ המלחמה העולמית הראשונה, כאב שנת תרע"ד. עקב המלחמה העולמית, חל מפנה גדול בחיי היהדות החרדית בירושלם ועל ידי כך בכל ארץ ישראל.¹⁰⁹

בדבריו כיוון הרב בלוי לירידת כוחה של היהדות החרדית, להסתגרותה ולמעבר השליטה בעיר לידי חוגים מן 'היישוב החדש'.

109 בלוי (לעיל, הערה 10), עמ' נג. וראה גם: יהושע, שכונות בירושלים הישנה: פרקי הווי מחיים עברו, ירושלים 1979, עמ' 202, בסקרו את השפעות תקופת המלחמה העולמית הראשונה: '... חיי משפחה יציבים, מנהגים מסורתיים והרגלי חיים קבועים — מנת חלקם [של תושבי ירושלים, צ"ש] מאז המחצית השניה של המאה התשע-עשרה, בקיעים וסדקים נראו בהם...'; ברטל, 'יישוב ישן ויישוב חדש (הערה 1 לעיל), עמ' 18-19.